

Bíró Gáspár: Az identitásválasztás szabadsága. In: Molnár Gusztáv - Bíró Gáspár [szerk.] : Autonómia és integráció. Magyar Szemle könyvek, Magyar Szemle Alapítvány : Magyarországért Alapítvány, Budapest, 1993.

Bíró Gáspár

AZ IDENTITÁSVÁLASZTÁS SZABADSÁGA¹

1. AZ IDENTITÁSHOZ VALÓ JOG – EMBERI JOG ?

A francia forradalom maradandó hatásaként először Európában, majd ezt követően a világ egyre több országában kialakult a modern, képviseleti tömegdemokrácia intézményrendszere. Működési technikái, amelyek különbözőségei a hagyománytól az adott politikai erőviszonyokkal bezárólag rendkívül sok tényező függvényeként alakulnak, országonként változó modelleket eredményeztek. E technikák közül az egyik legfontosabb a korszerű parlamentarizmus alapját is képező általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazati jog.² Noha gyakorlása csak meghatározott történelmi korszakokban és államokban volt kötelező politikai, erkölcsi megbélyegzés és jogi szankciók terhe alatt, a szavazati jog egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a politikai élet személytelenné válásához hozzájárultak. A magukat francia mintára homogén nemzetállamoknak tekintő országok számára – s itt főleg az első világháború után a Monarchia azon utódállamaira, valamint a második világháború után az önrendelkezési jog alapján és a „*nation-building*” jegyében függetlenné váló, gyarmati sorban élő országokra és népekre gondolunk, amelyek formálisan a demokrácia útjára léptek – állami létük kiteljesítéséhez elengedhetetlen volt a francia politikai nemzet koncepciója és annak liberális ihletésű politikai filozófiája. A rousseau-i társadalmi szerződés alapján állva, amelyben a polgárok lemondanak jogaikról a

közösség – a szuverenitás egyetlen forrása és letéteményese – javára, a modern nemzetállam logikája, *raison d'être*-je a régi, lényegében személyes kapcsolatokon alapuló hűbéri viszony helyébe lépő, elvileg formális állampolgári lojalitás mellé kénytelen volt felvenni egy nem kevésbé szubjektív elemet, a nemzeti lojalitást. Bizonyos lélekszámot meghaladó közösségek esetében a politika elszemélytelenedése, hatalmi technikákra való redukálása ugyanis egyenesen vezet el a hatalom legitimitásának megkérdőjelezéséhez.

A francia állammodell, amely a *citoyen*, a civil társadalom és az állam között nem ismer autonóm, önkormányzati formákat, amelyek függetlenek a végrehajtó hatalomtól, s amelyek meghatározott csoportautonómiák intézményeiként jönnek létre, csak akkor működőképes, ha állampolgárai között a formális egyenlőség abszolút értelemben áll fenn.

A modell kulcseleme már az 1789-es Nyilatkozatban megfogalmazódik: „*Harmadik cikk.* Minden szuverenitás lényegileg a nemzettől származik; sem testület, sem egyes ember nem gyakorolhat olyan hatóságot, amely nem kifejezetten a nemzettől ered.” (*Az ember és polgár jogainak deklarációja* – 1789. augusztus 26.) Az 1791-es alkotmányban a tétel így hangzik: „Sem a nemzet egy része, sem valamely személy nem élvezhet más kiváltságot, csak azt, amelyet a közjog valamennyi francia számára egyenlően biztosít.”³ Az 1793-as jakobinus Alkotmány Nyilatkozat-része szerint: „25.§. A hatalom a népben testesül meg, ez egységes és oszthatatlan, elévülhetetlen és elidegeníthetetlen. 26.§. A nép egyetlen része sem gyakorolhatja a néphatalmat egészében, azonban a szuverén nemzetgyűlés minden tagozata jogosult akaratának teljesen szabad kifejezésére.” A normatív rész újítása az, hogy a 7.§-ban nem a nemzet, „az absztrakt kollektivitás, a transcendens morális személyiség” a szuverenitás alanya, hanem – Rousseau közvetlen hatására – a nép: „A szuverén népet a francia polgárok egyetemessége alkotja.”⁴ A hatályban lévő francia alkotmány, az V. Köztársaság alaptörvénye 3. cikke értelmében: „(1). A nemzeti szuverenitás a népet il-

leti, amely azt képviselői révén, valamint népszavazás útján gyakorolja. (2). A nép egy része vagy egyetlen egyén sem sajátíthatja ki magának gyakorlását.” A „nemzeti szuverenitás a népet illeti” megfogalmazás a népet mint az állampolgárok egyetemességét azonosítja a nemzettel, ám a hangsúly a nemzeten van: nem a népszuverenitás illeti meg a nemzetet! Ennek az alábbi következménye van.

A szavazati jog egyéni, de nem egyénhez kötött: absztrakt és személytelen. A cserében megkövetelt lojalitás is egyéni, de tartalma meghatározható: személyhez – akár testülethez, morális személyhez is köthető. A lényeg az, hogy a lojalitás személytelen mechanizmusokon keresztül, automatikusan, de minden helyzetben és mindenki számára áttekinthetően, közérthetően és nyilvánosan számonkérhető legyen. Egyfelől van a civil társadalom, az állampolgárok összessége – vagyis az ország lakossága, amely megegyezik a népként, nemzetként meghatározott politikai közösséggel, másfelől az általa konstituált állam, amelyben egységesek az intézményi struktúrák, egységes az államterület és egységes a nyelv.⁵ Az állampolgári lojalitás ebben az esetben azonosulás a nemzeti szubsztanciával, amelynek politikai összetevője a nemzet (a morális személyiség) szuverenitása. E lényegi elemétől megfosztva a lojalitás kategóriájának jelentése: törvénytisztelet, jogkövetés. A törvények azonban megváltoztathatók, vitathatók, míg a népben, nemzetben testet öltött szuverenitás, hatalom „egységes és oszthatatlan, elévülhetetlen és elidegeníthetetlen”.

Az állampolgári szabadságjogok csak akkor gyakorolhatóak, ha az egyén e premissákhoz feltétel nélkül alkalmazkodik. S mivel a *contractus* úgy szól, hogy az egyének *természetes jogaikról a közösség, lényegében az azt képviselő állam javára mondtak le*, a hatalmi viszony, éppúgy mint a klasszikus egynemű társadalmi-hatalmi struktúrákban, nem személyek közötti viszony, hanem az egyén viszonya saját „társadalmiságához”. „Egynemű (és ugyanakkor különemű, illuzórikus-reális) hatalmi szféráról akkor beszélhetünk – írta a

marxizmussal folytatott elméleti vitája során Molnár Gusztáv a hetvenes években –, ha a közösség minden egyes tagja önnön társadalmiságának a foglya.”⁶ Ezután már csak az a kérdés, hogy az állam e társadalmiságot mennyire sajátítja ki. Az emberi jogok tekintetében ez azt jelenti, hogy emberi jogoknak az minősül, amit a ráció megalapoz és az állam elismer. Hiszen az állam – hangzik a bürokrácia nemritkán cinikus felhangú érvelése – csak arra vállalhat biztosítékot, ami *ésszerűen* megvalósítható. Ezzel nem azt kívánjuk állítani, hogy itt a demokratikus játékszabályoknak eleve nincs terük – ellenkezőleg. Azonban a jogi szabályozás kénytelen léptenyomon jögon kívüli absztrakciókhoz folyamodni. Ez a felfogás az emberi jogok fogalmát racionális dedukcióként, *a priori* kategóriaként értelmezi. Hatalmi vákuumhelyzetekben e koncepció a legalkalmasabb a forradalom mint imperatívusz legitimitásának megalapozására – amint azt a francia forradalom óta tudjuk.⁷ Az emberi jogoknak ez az értelmezése ugyanakkor politikailag hasznos is lehet bizonyos helyzetekben, például ha a társadalmi szerződést is kifejezetten a ráció követelményeként értelmezik, hiszen az eredeti szerződésre való hivatkozással erkölcsileg az állam sarokba szorítható a *contractus* számonkérése révén. A gond azonban az, hogy ily módon pl. az egyenlőség és az emberi méltóság nevében az emberi jogok katalógusa vég nélkül szaporítható, ami azzal járhat, hogy az eszme hitelessége erősen leromlik. Amellett, hogy az emberi jogi érvelés közvetlen politikai érvényesítését számos további ellentmondás terheli.⁸ A szabadság itt a szabadság követelése, ami nem más, mint a szabadság illúziója. Azt szabad tennem, amit most, vagy majd, az állam előbb elismer. A szabadság azonban nem azonos a szabadság fogalmával, sem a szabadság mélyebb metafizikai vagy etikai összefüggéseinek felismerésével és kimondásával.

Ha az emberi jogok e francia ihletésű felfogása radikálisan el is tér az angolszászétól, nem kevésbé igaz az, hogy ez utóbbi hagyományban is jelentős elvi különbségek tapasztalhatók. Locke az, akinél sajátosan keveredik az angol alkot-

mány- és jogfelfogás tipikusan történelmi jogi szemlélete (egyéhez kötött!) és az eredeti szerződés mozzanata – igaz, egymást nem kizárva, hanem kiegészítve. Locke elmélete egy lényeges elemében radikálisan eltér mind a hobbes-i, mind a rousseau-i szemlélettől. Hobbesnál a szerződés egy személy – természetes személy vagy jogi személy, azaz testület – javára való lemondás a természetes jogokról,⁹ Rousseau felfogásában a politikai közösség *egésze*¹⁰ számára történik a jogok teljességéről való lemondás. Locke szerint ezzel szemben az egyének *egymás javára mondanak le – de nem természetes jogaikról*, hanem e jogokkal való élés azonnali és korlátlan lehetőségéről, azaz végrehajtásuk hatalmáról. Ez a hatalom száll át a közösségre, mely ily módon válik *politikai vagy polgári társadalommá*.¹¹ Van azonban valami, aminek védelme indokolja a természeti állapot megszüntetését: az élet, a szabadság és a birtok hármasságaként felfogott tulajdon.¹² Tény, hogy jogokról lemondani csak egyszer – és elvileg visszavonhatatlanul lehet.

Ezen a ponton egy további lényegi eltérés van Locke és Rousseau között, mely szempontunkból is meghatározó. Rousseau számára a társadalmi szerződés az igazi fikció: ő maga jegyzi meg, hogy a totális lemondás valójában nem is lemondás. Egyetlen értelme a természetes, vagyis korlátlan szabadságok elvesztése, cserében a polgári, azaz a közakarat által korlátozott szabadságokért.¹³

Locke-nál a végrehajtási jogosítványokról való lemondás egyáltalán nem fikció, hanem a modern politikai társadalom megteremtésének egyik technikája. Az, hogy meddig terjednek azok a jogosítványok, amelyek az ebben az értelemben vett tulajdon gyakorlásához kötődnek, nem egy külső instancia (a morál, egy metafizikai rendszer vagy személy) kinyilatkoztatásától, sem a ráció általi dedukciótól függ, hanem a *politikai társadalom megfontolt belátásától. Vagyis a konkrét feltételekre, s így többek között a hagyományra alapozott intézményes keretekben született döntésektől*. Arra a hagyományra gondolunk, amelynek kulcseleme az egyéni szabadság, s

ezen belül mindenekelőtt a politikai és erkölcsi értelemben vett választás szabadságának tiszteletben tartása. Kizárólag szabad akaratától függ, hogy e hagyomány kényszerítő erejének mérlegelésével mely politikai rendszer, erkölcsi norma, vallási meggyőződés vagy kulturális értékek elfogadása mellett döntenek, ezek közül melyiket teszem magamévá a részvétel által. Amely részvétel szabadsága természetes, emberi jogom, hiszen ha ez nem adott, előállhat egy olyan helyzet, amelyben egyéni szabadságomban olyan súlyosan korlátozva lehetek, hogy a fenti, tág értelemben vett *tulajdonom* kerül veszélybe. Az identitáshoz való jog korlátozása, vagy tagadása az elmúlt évtizedekben régiókban ilyen helyzetek sokaságát eredményezte, s eredményezi ma is. A tény, hogy ez a jog ma sürgetőbbben kerül napirendre, mint valaha, nem jelent mást, mint a történelmi fejlődésben bekövetkezett olyan változást, amely, többek között, az emberi jogok klasszikus szemléletéhez való visszanyúlást követeli.¹⁴

Amikor az identitáshoz való jogot alapvető emberi jogként fogjuk föl, kísérletünk nem arra irányul, hogy egy olyan absztrakciót vezessen be, mely konkrét politikai stratégiák kidolgozásánál alkalmas az elméleti alapkategória szerepének betöltésére. A szabadsághoz való jog klasszikus megnyilvánulásait, vagyis a lelkiismereti, a szólás- és az egyesülési szabadság jogát értelmezzük a legtágabb értelemben vett választási joggal, egy általános szintézis keretében. Ha identitást választok, azt szabadon először is kizárólag a körülmények teljeskörű ismeretének állapotában tehetem. A körülmények teljes ismeretét a nevelés biztosítja (beleértve az oktatást és a széles értelemben vett információhoz való jutás lehetőségét). Másodszor, olyan helyzetben kell lennem, mely lehetővé teszi akaratom szabad, közérthető és nyilvános nyilvánítását. Ezt a politikának kell lehetővé tennie. Harmadszor, amikor identitást választok, akkor tulajdonképpen másokat, egy csoportot, egy közösséget választok, mint meghatározott kommunikáció tárgyát. Ez az, ami univerzális jellegű. A kommunikáció eszközei, módja, szabályai alkotják a

partikuláris mozzanatot – ez utóbbiakat határozza meg az etnikai és kulturális háttér, és nem fordítva. Nem a hagyomány jelöli meg, hogy *kiket kell, vagy kiket nem szabad választanom*. Viszont a hagyomány, s ezen belül a kultúra az, ami a választás szabályszerűségeit, kódjait meghatározza. „Nemzeti identitásról – írja Komoróczy Géza – rendszerint a »nemzet« szempontjából beszélünk, s ebből vezetjük le az egyént is. Mintha a »nemzet« nem volna a történeti változások valódi kerete, mindig és minden átfogó változása. Holott, hogy csak egy dologról beszéljek, az identitás cseréje, még ha tömeges is, legtöbbször egészen személyes döntés, bizonyos körülmények között csak a magánszférára, a privacy-ra tartozik. Te magad választod meg, mi vagy, s az vagy, ami lenni akarsz.”¹⁵

Egyáltalán nem biztos, hogy minden egyedi esetben ez az akarati aktus-sorozat tudatosul, vagy ily módon tudatosul az egyénben. Az átlagos – és normális – helyzet az, amikor valaki úgy éli le az életét magyarként, németként, franciákként stb., hogy a leírt folyamat ugyan létezik, nyomon követhető, de semmilyen konfliktus által terhelt állapot nem áll elő, amely identitása választásával kapcsolatban kérdések megfogalmazására indítaná az illető személyt. Ebben az esetben is egyféle választás következett be, de negatív formában: az egyén nem választott más identitást, más közösséget, mert az, amelybe beleszületett, lehetővé tette identitásának szabad, békés, konfliktusmentes megélését. Az identitás kríziséről ebben az értelemben cikkor beszélhetünk nézetünk szerint, ha az identitás meghatározott tartalmi vonatkozásait illetően nincs egyetértés az adott közös identitást vállalók között.

Ezzel kiküszöböltnek véljük azt a reflektálatlan ellenvetést, mely szerint ha az etnikai elven alapuló csoportautonómiát az identitásválasztás és identitásnyilvánítás szabadságára építjük, az akarati autonómia könnyen szélsőségekbe torkollhat. Különbség van ugyanis a szabad identitásválasztás elve és lehetősége, valamint a csoportbéli tagságra való tényleges alkalmasság között. A. Margalit és J. Raz, a nemze-

ti önrendelkezésről szóló egyik fontos tanulmány szerzői, erről a következőképpen vélekednek: „A (csoportbeli) tagságra való alkalmasságot nem akarati kritériumok határozzák meg. Az ember nem változtathatja meg hovatartozását. Az ember oda tartozik, ahova, mert az, aki. Elhatározhatja valaki, hogy ezentúl egy ilyen csoporthoz fog tartozni, de csak változtatás árán, pl. elfogadva kultúráját, s ennek megfelelően megváltoztatva saját ízlését és szokásait. Az a tény, hogy ezek olyan csoportok, amelyek tagsága odatartozás és nem teljesítmény kérdése, teszi őket alkalmassá arra, hogy az azonosítás gyújtópontjaként jelenjenek meg. Az azonosítás biztonságosabb, kevésbé fenyegető, ha nem függ teljesítménytől.”¹⁶ Az identitásválasztás szabadsága és a csoporthoz tartozás alkalmassága mentén természetesen bekövetkezhetnek enyhébb vagy súlyosabb konfliktusok az egyén lelki világában, ám véleményünk szerint ez csak megerősíti az identitás szabadság általi megalapozását. „Az ethnikai csoportokat, mint a nagyobb társadalmi alakulatokat általában, nem valódi származás (a »vér«), hanem a vállalás szervezi: az, hogy tagjai a csoporthoz sorolják magukat, és a kívülállók is oda tartozónak tekintik őket (besorolás vagy *ascription*), illetve, hogy részt vesznek a csoport életében és tevékenységében (interaction), ide értve a csoport többi tagjával való szolidaritást is. Minden más eleme a besorolásnak másodlagos e kettőhöz képest. A közös eredet nem más, mint metaforikus fikció.”¹⁷

A technológiai uniformizálás és az információrobbanás első hulláma egyidőben vonták maguk után bizonyos közösségi értékek általánossá tételének igényét, így a demokrácia egyre nagyobb tömegekre való kiterjesztését. De minthogy nincs univerzális demokrácia és világállam, csak sajátos demokratikus berendezkedésű országok vannak, saját politikai és jogi rendszerrel, a modern európai nemzetállamokban az államalkotó többségi nemzet határozta meg az uniformizálás fő trendjeit, de sokszor hajszálereit is. Ez óhatatlanul a kisebb közösségek értékrendszerének rovására történt, még ott

is, ahol nem a türelmetlen és szilaj nacionalizmus vált uralkodó ideológiává.

Az uniformizálással járó totalizáló tendenciák századunk második felével kezdődően vetették föl egyre erőteljesebben a kisebb közösségek hagyományainak és értékeinek pusztulásával járó veszélyeket. Kizárólagosan politikai ügygyé ott vált a kérdés már a kezdet kezdetén, ahol egyfelől az uniformizálás szerves folyamat volt, másfelől egymással össze nem egyeztethető értékrendek váltak ugyanazon politikai erőteren belül versengővé. Alapvetően nem politikai jellegű értékek és értékrendek politizálódtak át viharos gyorsasággal. Így Közép- és Kelet-Európában a szerves fejlődésben újra meg újra megakasztott népek értek el a történelmi fejlődésben egymástól nagyon különböző állomásokra a nemzetre jellemző közösségi politikai tudat kialakulásában. De olyan helyzetbe egyik közösség sem került tartósan e régióban, hogy nemzeti önaffirmációját valósítsa meg úgy, hogy az összeegyeztethető legyen az egyénhez kötődő, s nem utolsósorban e tartósságnak köszönhetően hagyományként szervesülő szabadságideológiákkal. Mivel az államhatárok kétszáz év alatt e térségben többször is brutálisan és póre hatalmi érdekek függvényében változtak, az államalkotó pozícióban lévő nemzet és az ugyanazon a területen számbeli kisebbségben élő nemzeti, etnikai vagy nyelvi csoportok, közösségek közötti feszültségek a régió állandó jellemzőjévé váltak.

1989 után egyértelművé vált az is, hogy az identitás fogalma nemcsak kulturális szempontból értelmezhető. A szovjet uralom alól felszabaduló országok többségi nemzeti közösségei számára a politikai függetlenség visszaszerzése politikai identitásuk ébredését is jelentette. E tényre utalnak azok a több-kevesebb intenzitással jelentkező politikai erők és törekvések, amelyek azt hangsúlyozták, hogy az új demokratikus rendszerek létrehozásánál nem alkalmazhatók egy az egyben a nyugati modellek és mechanizmusok. Az más kérdés, hogy országonként ez a retorika mennyiben érinti a társadalom és az állam belső, lényegi szerkezetét, és

mennyiben a részleteket. Ugyanakkor megfigyelhető volt egy sor országban, hogy néhány, addig kisebbségként kezelt nemzeti közösség, amely valóban számbeli kisebbségben él, időközben önálló politikai öntudatra tett szert, saját politikai identitásra, amely lehetővé tette – sokszor a többség politikai értékrendjével ellentétben –, hogy érdekeit autonóm módon artikulálja, és képviselje saját politikai szervezetei által.

Amikor tehát e tanulmányban identitásról beszélünk, akkor a fogalom legtágabb értelmezését tartjuk szem előtt, a lélektani és kulturális vonatkozásoktól egészen az egyértelmű politikai megnyilvánulásokig, vagyis az autonómiatörekvések politikailag legmagasabb rendű megjelenéséig és képviselétéig. Itt nyilván a politikai önrendelkezés megnyilvánulási formáira gondolunk, beleértve a saját állam megalakításának jogát. Önálló politikai identitás rendszerint ott alakul ki, ahol egyazon állami keretben két vagy több etnikum él együtt, és az identitás kulturális vagy vallási megnyilvánulásai csak kemény és elhúzódó politikai küzdelmek által biztosíthatók.

2. AZ IDENTITÁSHOZ VALÓ JOG ALANYAI

A tapasztalat azt mutatja, hogy az etnikai alapon szerveződő csoportok általában bizonytalan összetételű, strukturájukat tekintve dinamikus közösségek. Az asszimilációs és disszimilációs folyamatok egyazon közösségen belül sem zárulnak le, nem egyenlítik ki egymást. E csoportok azonban az identitás kinyilvánítását és megélését illetően sem homogén és statikus közösségek: a tradicionális kisközösségek felbomlásával és az információrobbanással egy sor olyan élethelyzet keletkezett, amelyekben az e csoportokhoz való tartozás nem játszik semmilyen szerepét. Paradox módon azonban e szerepcsökkenés magasan felértékelte az identitás előző fejezetben kifejtett szabadság-tartalmát, amelynek elfojtása vagy korlátozása robbanékony politikai következményekkel jár.

Ha az identitás kinyilvánítását és az autonómiára való törekvést e közösségek és csoportok alapvető jellegzetességeinek fogadjuk el, fölmerül az identitáshoz való jog, valamint az e joghoz kapcsolódó járulékos jogosítványok, jogok és biztosítékok problémája. E kérdéssel szembekerülnek a jogalkotók és a politikusok, az államalkotó nemzeti többség és az államban kisebbségben élők éppen úgy, mint a nemzetközi szervezetek. A kérdés az, hogy kik is e jog alanyai?

Mivel az etnikai csoportokhoz való tartozást *is* elsődlegesen választás kérdésének tartjuk, megállapíthatjuk, hogy az ilyen csoportokban való részvétel vállalását szintén szubjektív, egyéni kritériumok befolyásolják. Általános felfogás szerint magyar az, aki annak tartja magát, azonban senki nincs, aki bizonyossággal meg tudná mondani, hány tagja van a magyar nemzetnek. Azt azonban tudjuk, hány lakosa van Magyarországnak, hiszen erre olyan objektív ismérvek állnak rendelkezésre, mint az állampolgárság, az államterületen állandó jelleggel tartózkodó nem magyar állampolgárok jogi státusza stb. Egyáltalán nem bizonyított viszont az, hogy egy adott identitás vállalása és kinyilvánítása mindig együtt jár a megfelelő csoporthoz való tartozás aktív kinyilvánításával, úgymint részvétel a csoport intézményeinek vagy szervezeteinek tevékenységében, egyéb nyilvános szerepvállalás a csoport érdekében stb.

Véleményünk szerint ezért, a tág értelemben vett nemzeti, etnikai, vallási, vagy nyelvi közösségek és csoportok nem alkalmasak arra, hogy bírói, közigazgatási vagy egyéb formális eljárási úton vita tárgyává tehető, azaz akár állami kényszer által végrehajtható jogi szabályozás alanyai legyenek. Azonban minden további megszorítás nélkül *e közösségek és csoportok alanyai egy kollektív identitáshoz való emberi jognak*, továbbá, amint azt Ludwig von Mises az első világháború után megjelent művében kiemelte, az önrendelkezési jognak, „*mely szükségszerűen következik az ember jogainak elvéből*”.¹⁸

Ebben a dolgozatban elsősorban bizonytalan összetételű etnikai csoportok jogalanyiságával foglalkozunk. A különböző regisztrációs technikák, amelyek e csoportok összetételét objektíve meghatározhatóvá kívánják tenni, pusztán a konkrét jogi szabályozás technikája szempontjából relevánsak, s így másodlagos jelentőségűek témánk szempontjából.

Ha elfogadjuk alapelveként az etnikai csoportok identitáshoz és önrendelkezéshez való megszorításoktól mentes jogát, a következőket szögezhetjük le:

1. A kollektív identitáshoz való jog olyan alapvető *emberi jog, amely egyéneket – mint ezen identitás részeseit – és közösségeket egyaránt megillet.*

2. Valamely etnikai csoporthoz való tartozás választása, vagy a közösség elhagyása, s e döntések kinyilvánítása az *egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga.*

3. Úgyszintén a csoportoknak, közösségeknek joguk van arra, hogy etnikai önazonosságukat *közösségként* meghatározzák, s mint ilyenek *elismerést* nyerjenek az állam részéről. Ez az elismerés nem kell feltétlenül egy formális, közjogi aktus által történjen.

Így, és csakis így válik érthetővé az, hogy miért lehet a csoport az identitáshoz való jog alanya. Az identitás megválasztása és kinyilvánítása az egyén által csak közösségben nyer értelmet, s ez egy (vagy több) adott közösséghez való *önkéntes* kötődést is kifejezhet. Az önazonossághoz való jog elvitatása és korlátozása az *egyén szabadságának korlátozása, s ezen keresztül a csoport, a közösség szabadságának korlátozása is szükségképpen.*

A csoport tehát csak akkor tekinthető jogi és politikai értelemben létezőnek, ha megkapja a lehetőséget önmaga tételezésére, önaffirmációjára. Az egyén a csoporthoz való tartozását – amennyiben egyáltalán igényli ezt – csak egy ilyen helyzetben tudja kinyilvánítani, csoportbeli tagsága így nyer értelmet. Vagyis csak így realizálódhat szabadsága, egyéni döntésen alapuló szabadsága ahhoz, hogy egy csoporthoz, vagy több csoporthoz (vagy semmilyen csoporthoz nem) tar-

tozónak vallja és tartsa magát, s így is viselkedjen. A hangsúly mindvégig az egyéni döntésen van, az egyéni akaratnyilvánításon. Ha eleve megszüntetjük a csoport öntételezésének lehetőségét, megszüntetjük az egyéni szabadság lényeges összetevőjét, vagyis azt, hogy az egyén lényegében véve a saját maga által választott normáknak megfelelően éljen, a többi egyén és csoport szabadságának figyelembevételével. Mivel ez a választás gyakorlatilag naponta – s nem mindig tudatosan – „kinyilvánítatik”, a csoport szabadsága elengedhetetlen feltétele az egyén szabadságának. A nem tudatos identitásnyilvánítás számtalan formában történhet szabadon: anyanyelvhasználat, bizonyos szimbólumokhoz való viszony, sajátos magatartások, rítusok gyakorlása stb. A lényeg az, hogy a magatartás természetes, magától értetődő legyen, hiszen csak ekkor lehet valóban szabad. Ha egy etnikai csoport tagjai e szabadságukban súlyosan korlátozottak, nem biztos, hogy az elhúzódó diszkrimináció a csoport megszűnéséhez vezet – több példa van az ellenkezőjére. Az sem egyértelmű, hogy a korlátozások és diszkriminációk elleni nyílt lázadástól való tartózkodás egy etnikai csoport dezintegrációjának vagy a beletörődésnek a jele. A közép- és kelet-európai régió történelme, különösen az utóbbi három év eseményei, látszólag érthetetlen, többek által egyszerűen az irracionális területére utalt jelenségeket mutatnak: sokszor például egy – nemzeti tabunak tekintett – szimbólum megsértése sokkal energikusabb spontán reagálást vált ki, mint az „normálisan” elvárható lenne. Nincs itt semmi irracionális és nem nyilvánul meg semmilyen misztikus, mélyebb, rejtett „nemzeti szubsztancia”, egészen egyszerűen arról van szó, hogy politikailag nyílt helyzetekben az érintettek az identitás szabadság-tartalmát vonatkoztatják közvetlenül bizonyos külsőségekre, amelyek így egyszerűen közösségi értéként rögzülnek. Vagy, ahogyan a már idézett Margalit–Raz szerzőpáros fogalmaz, „a csoportérdek morális jelentősége az egyéneknek nyújtott értékétől függ”.¹⁹ (Természetesen nem tartoznak ebbe a kategóriába a póre hatalmi-

politikai manipuláció esetei.) A csoportért való egzisztenciális jellegű aggodás – amennyiben nem csupán álcája egy réteg politikai-uralkodó céljainak – végső soron a szabadsághiány élményének nem megfelelő feldolgozásából fakad.

Kollektív identitás és autonómiatörekvés, önrendelkezés között közvetlen kapcsolat áll fenn. Egy ál-önrendelkezés vagy egy manipulált kollektív identitás megélése nyílegyenesen vezet politikai hisztériához, míg az önrendelkezés megtagadása, az autonómiatörekvések eltiprása legfeljebb tiltakozó akciókhoz, s csak végső esetben szabadságharcokhoz, ha ez utóbbiak egy konszolidált és közmeggyőződés tárgyát alkotó közösségi identitással párosulnak. Egy csoportidentitás erőssége, vagy a fenti értelemben vett „morális jelentősége” meghatározza a csoportautonómia való törekvés mértékét és céljait. Ugyanakkor egy laza, vagy nem szervesült csoportidentitásra épített, netalán oktrojált intézményrendszer (akár egy állam esetében is) életképtelensége a születésnél fennállt politikai feltételek legcsekélyebb változása esetén azonnal megnyilvánul.

Erre a kitérőre azért volt szükség, hogy leszögezhessük: a kollektív identitáshoz és az önrendelkezéshez való jogból nem vezethető le közvetlenül e jog gyakorlásának intézményi kerete, formája. Nem mondhatjuk azt, hogy egy autonómiatörekvés eleve nem realizálódhat ebben vagy abban a formában (pl. az államtól való elszakadásban), mint ahogyan azt sem, hogy ahány etnikai csoport, annyi államnak kell létrejönnie. Amit kérdezhetünk az önrendelkezési joggal kapcsolatban, az a következő: ki vagy kik döntenek a csoport belső összetartozását, azaz közösségként való fennmaradását lényegesen érintő kérdésekben?” Az önrendelkezési jog arra a kérdésre válaszol, »ki az, aki dönt?« és nem arra, hogy »mi a legjobb döntés?«.²⁰ S itt a demokrácia alapkérdéseire érünk. Az etnikai csoportoknak elsősorban nem katalógusszerűen felsorolt „kollektív jogokat kell adni”, hanem biztosítani kell a lehetőségeket a csoportautonómia különböző fokozatainak a megvalósítására. Nyilván, a csoportautonómia

szempontjából azok a „kollektív jogok” amelyek a gyülekezésre és egyesülésre vonatkoznak egyik legfontosabb vetületét képezik, de nem feltétlenül merítik ki ezen autonómia összes intézményes lehetőségét.

Azonban az identitás *kinyilvánításának és gyakorlásának konkrét módozatai* olyan állampolgári *szabadságjogok*, amelyek tételes jogi szabályozás tárgyát képezhetik, még az etnikai kizárólagosságoktól mentes helyzetekben is, hiszen a *szabadság mértéke* jogilag szabályozható és szabályozandó. Etnikailag semleges államban, célszerű megállapítani e szabadságjogok mértékét, a tárgyi, konkrét szabadságot, s azt, hogy az érintettek hogyan élnek e szabadsággal, milyen tartalommal töltik meg, rájuk kell bízni. E szabadságjogok alanyai elsősorban egyének. Célszerű meghatározni a szabályozás során azonban, melyek azok a jogok, amelyek gyakorlásához szervezeti (és milyen típusú szervezeti) keretek szükségesek, s milyen esetekben szükséges bizonyos szabadságjogok biztosítása az állam, vagy meghatározott szervezetek részéről mindenféle szervezeti keret hiányában. Ez utóbbira példa az olyan információkhoz való jog, amelyek az etnikai csoportok számára lényegesek, ám saját erőből nem, vagy csak nehézségek árán biztosíthatók, pl. e csoportokat érintő jogszabályok anyanyelven való hozzáférhetősége.

Az etnikai csoportok léte vagy nemléte nem a törvényhozó akaratán vagy a filozófus elvein múlik. Ténykérdés, éppúgy mint a vallási, kulturális, faji vagy egyéb csoportok, közösségek léte. A politika korlátozhatja e közösségek önszerveződését, időlegesen visszaszoríthatja önazonosságuk kiteljesedését, de sem létrehozni, sem eltüntetni őket nem képes. Más oldalról e közösségek nem metafizikai vagy organikus entitások, amelyek egy absztrakció alapján bírnak morális jogokkal. Olyan értelemben nevezhetjük talán e csoportokat *morális közösségeknek*, hogy tagjaik szuverén módon dönthetik el a közösséghez való tartozásukat vagy a közösségből való kilépésüket. A pozitív döntésnek, a valahova tartozásnak azonban mindenképpen következménye a *minden* kö-

zösséget jellemző norma tiszteletben tartása, vagyis a *szolidaritás vállalása* a közösség többi tagjával, de ez természetesen kívül kell hogy essen a politika és a jog szféráin. A szolidaritás hiányában értelmetlen emberi közösségről beszélni. A szolidaritás mértékét, megnyilvánulási formáit, rítusait, *normáit s azok morális erejét, a tradíciót* azonban minden közösség maga alakítja ki és szabja meg önmaga számára. Az államhatalom ebbe csak akkor szólhat bele, ha állampolgárai szabadsága, ez esetben az identitásválasztás szabadsága, forog vesztélyben.²¹

Magyarországon, 1989-ben fogalmazódott meg komoly politikai igénnyel és háttérrel az önazonossághoz való jog mint alapvető emberi jog.²² *A nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségekről szóló törvénytervezet (Kisebbségi Kódex)* első változata (1989. november 29.) a következőket tartalmazta: „*I. Fejezet. Az önazonossághoz való jog. 1. szakasz. A nemzeti, etnikai és nyelvi önazonossághoz való jog alapvető emberi jog, amely egyéneket és közösségeket egyaránt megillet. 2. szakasz. Valamely nemzeti, etnikai vagy nyelvi csoporthoz, kisebbséghez való tartozás vállalása és kinyilvánítása az egyén kizárólagos és elidegeníthetetlen joga. A nemzeti, etnikai vagy nyelvi kisebbségek közösségeinek úgyszintén kizárólagos joguk önazonosságuk meghatározása és kinyilvánítása.*” Az indokolásban pedig ez állt: „*(Az első szakaszhoz) A törvény első szakasza az egyének és a nemzeti, etnikai és nyelvi közösségek etnikai és kulturális mássághoz való jogát biztosítja. Ezt a jogot az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. és 27. cikke, valamint a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikke alapján a törvénytervezet alapvető emberi jognak ismeri el. (A második szakaszhoz) A törvénytervezet filozófiája az egyén akarati önállóságának és az ebből fakadó szuverén akaratnyilvánítás elsőbbségének a tiszteletben tartásán alapul. Ezen alapelvből következően a nemzeti, etnikai vagy nyelvi hovatartozás meghatározása, vállalása, valamint ennek megváltoztatása és mindezek kinyilvánítása az egyén személyes és senki által felül*

nem bírálható joga, amelynek gyakorlása semmilyen hátrányos megkülönböztetést nem vonhat maga után. A magukat valamely nemzeti, etnikai vagy nyelvi közösséghez tartozóknak vallók kizárólagos joga eldönteni azt, hogy magukat nemzeti, etnikai vagy nyelvi közösségként határozzák meg. E jog gyakorlását a demokratikus társadalom intézményrendszere biztosítja, ám azt sem az állam, sem pedig az illető közösséghez nem tartozó más intézmény nem befolyásolhatja. A törvény e jog gyakorlásának a kereteit biztosítja.”

Az identitáshoz való jogot mint emberi jogot több, a régióban 1989 után keletkezett tervezet és törvényjavaslat is tartalmazza – egyesek pusztán a deklaráció szintjén, mások kifejezetten csak kulturális értelemben, megint mások levonva a szabad identitásválasztás elvéből adódó összes konzekvenciát. E tervezetek közös hiányossága az, hogy nem tesznek világos különbséget az identitáshoz való jog alanyai, valamint meghatározott eljárás útján számonkérhető jogosítványok és jogok alanyai között, s e tény súlyos diszfunkciókhoz vezet. Csak egy példa. Magyarországon az alkotmány értelmében a „nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők” (68.(1) szakasz). Sokan ebből vezetik le e kisebbségek parlamenti képviseléséhez való jogát, ám az uralkodó vélemény és politikai megfontolás szerint ez a jogalap össze nem egyeztethető ellentmondásban van a magyar parlamentáris, és általában az alkotmányjogi rendszerrel. A kérdés megoldása évek óta függőben van, és politikai feszültségeket okoz.

3. SZABAD IDENTITÁSVÁLASZTÁS ÉS JOG

Az etnikai elvű csoportautonómia elméleti megalapozása céljából két alapvető kérdést kell itt felvetnünk. E két kérdés (I) szubjektív jog és jogintézmény, valamint (II) kollektív etnikai identitás, etnikai elvű csoportautonómia és politika viszonya. A tapasztalat azt mutatja, hogy e kérdések pusztán felvetését is azonnal a következő ellenvetések kö-

vetik, még mielőtt az érvelés eljutna az (I) és (II) részletes megfogalmazásához:

– a szabad identitásválasztás jogi szabályozása elméletileg képtelenség, mivel a jogrend inkonzisztenciájához vezethet,²³

– a kodifikációs kísérlet törvénykezési parttalansághoz vezet, mert „mindenki” nem lehet kényszer által szavatolt (szubjektív) jogok alanya; továbbá, mi a különbség a következő kijelentések között: (a) „(feltehetően) mindenkinek van valamilyen – egy vagy több – identitása”, és (b) „mindenkinek joga van egy vagy több identitáshoz”?

Első pillantásra jogos ellenvetésekkel állunk szemben, s ezekre nem adható megnyugtató válasz, sem az előző fejezetekben tárgyalt, az identitáshoz való jog mint emberi jog általunk javasolt definíciójának terminológián belül, sem a jogalanyoknak „egyénenként és közösségekként” való meghatározásával, miután itt kifejezetten bizonytalan összetételű, dinamikus közösségekkel foglalkozunk mint paradigmával. Noha a lelkiismereti, a szólás- és az egyesülési szabadság mint az identitáshoz való jog összetevői elvileg „mindenkit” megillető emberi jogok, az identitás választása még az egyén legbelsőbb szféráján belül is problematikus, hiszen mint láttuk, itt a nem-választás is végeredményben választásnak számít. A kérdés tehát úgy is feltehető, hogy az egyén, noha nincs is tudatában választásának, bizonyos életmegnyilvánulásai e jellegének, akár e nem-tudás esetében is morális vagy jogi szankciók alanya lehet adott kontextusban, dacára cselekvése formális törvényességének és moralitásának. A legkézenfekvőbb példákat az államnyelv hivatalos kodifikálása területéről lehetne hozni, amikor külön törvények nem rendelkeznek tételesen az összes, az illető államban beszélt – az adott helyzetben nem hivatalosnak minősülő nyelvek státuszáról, használatuk következményeiről stb. A *delict d’opinion*, még a „nem tette, de gondolta” abszurd formájában is különböző eset, mert a közvélemény meglehetősen pontosan tudatában van az absztrakt veszélyeztetettség természetének

és tartalmának, ha a jogalkotó nem is határozza meg azokat tételesen.

Az első ellenvetés háttérében az a tétel áll, hogy az egyén szubjektív, legintimebb szférájába tartozó életmegnyilvánulásokat nem lehet jogilag szabályozni, ami elvileg igaz is. Nem lehet a szeretetet megparancsolni – erre csak a totalitárius vezér vetemedik, aki mindenhatónak képzei magát. A házastársi szeretet tartalmát nem lehet jogszabályban rögzíteni, a házasság jogintézményének mégis van egy sajátos jogi szankciója, a házasság felbontása. Csakhogy ez a szankció nem a házassági szeretet hiányára vagy egyoldalú meglétére irányul, hanem olyan objektíven meghatározható cselekedetekre, amelyek háttérében mint kiváltó okok nagy valószínűséggel az szerepel, de ez a bíró számára nem releváns. Az identitáshoz való jog esetében sem az egyén identitásválasztását szabályozza egy hipotetikus kodifikáció, hanem e választás következményeit, amennyiben ezek meghatározott hátrányokkal vagy jogokkal járnak. Míg az etnikai eredetű diszkrimináció tilalma meglehetősen elfogadott a közvélemény túlnyomó részében, az viszont nem egyértelműen, hogy az identitásnyilvánítás nem kell azonnali és automatikus (jog)következményekkel járjon. Ez utóbbi tétel figyelmen kívül hagyásán bukott meg eddig minden ún. kisebbségvédelmi rendszer, és fog megbukni a jövőben is, amennyiben a közfelfogás nem változik. Ez természetesen nem jelenti a kiszolgáltatott helyzetben lévők teljes elhanyagolását, de erről a következő alfejezetben a pozitív diszkrimináció kapcsán lesz majd szó.

Ha a deontikus logika szabályait vesszük tekintetbe, nem teljesen egyértelmű, hogy a „(feltételezhetően) mindenkinek van valamilyen – egy vagy több – identitása” és a „mindenkinek joga van egy vagy több identitáshoz” kijelentésekből mint premisszákból összeállított normaszöveg, amely úgy hangzik: „Az identitáshoz való jog olyan alapvető emberi jog, amely egyéneket és közösségeket egyaránt megillet”, minden további nélkül inkonzisztens lenne. Von

Wright szerint nem magától értődő az, hogy ha egy normát végre lehet hajtani, az konzisztens, illetve, fordított esetben, inkonzisztens, ha a normában tételezett cselekvést nem lehet végrehajtani.²⁴ Főleges volna az előzőekben elmondottak után itt azt fejtegetni, hogy van vagy nincs nemzeti, etnikai vagy nyelvi identitás, mi ennek a tartalma stb. Világos, hogy az egyén „önazonosságra való eszmélésének” mindig külső oka van, s a legsúlyosabb ezek közül az a cselekvés, amely egyszerűen kétségbe vonja, hogy ő az, aki. Tehát a fenti tétel normatív tartalma abban áll, hogy feljogosít egy adott identitás választására, illetve harmadik személyeket arra kötelez, hogy ezt a választást tiszteletben tartsák. (Ez utóbbit célszerű további normaszövegben *expressis verbis* is megfogalmazni.) Ezek lehetséges cselekedetek.

A dilemma (amely azonban morális természetű, s mindig a kodifikátor dilemmája, soha nem a jog alanyáé), ezzel szemben: nem következik ebből a normatív kijelentésből az identitásválasztás kötelezettsége? Amit úgy lehetne megfogalmazni: „mindenki köteles egy vagy több identitást választani”. Vagy, ekvivalens megfogalmazásban: „ha egyszer lehet választani az identitások között, akkor előbb-utóbb választanom is kell”. A jog alanya számára morális dilemma akkor keletkezhet, ha a kodifikáció nem az identitáshoz való jogra épül, hanem közvetlenül a csoportbeli tagságra. Súlyosabb esetben, ha a csoportot illetően a kodifikátor normatív meghatározást ad, sőt fel is sorolja, meg is nevezi az általa jogalanyoknak tekintett csoportokat, már ki is léptünk a szabad identitásválasztás szférájából, s ekkor már csak döntéskényszerről beszélhetünk. Ahhoz, hogy meghatározott jogokkal bírjak, egyik vagy másik (vagy egyszerre több) csoporthoz tartozónak kell nyilvánítanom magam.

A konzisztencia vagy inkonzisztencia kérdése (amely mindig a normatív rendszer belső struktúrájára vonatkozik), az Anderson–Moore meghatározásnak megfelelően, ezzel szemben a következő: egy (vagy több) adott identitás választása nem kötelez egy másik (vagy az összes létező többi)

identitással rendelkező személlyel vagy közösséggel szembeni cselekvésre? S ezzel máris a kérdés lényegét érintettük, jóllehet pusztán a fölvetés szintjén: *az identitáshoz való jogra, illetve a szabad identitásválasztásra vonatkozó normatív tartalom önmagában soha nem konzisztens vagy inkonzisztens*. Láttuk, hogy az identitásválasztás szabadsága azt is jelenti, hogy az egyén más lehet, mint a környezetében élő csoportok, olyan értelemben is, hogy saját (vagy csoportja) – a környezetétől eltérő – normái szerint él. Tehát ahhoz, hogy a konzisztencia kérdése egyáltalán felmerüljön, legalább két autonóm normarendszerre van szükség. Ekkor értelmezhető az Anderson-Moore dilemma például úgy, hogy egy (vagy több) identitás (s a vele járó normák) választása nem kötelezhet arra, hogy az ettől eltérő, s környezetemben élő más csoportok és egyének létfontosságú érdekeit tartalmazó normákat megsértsem. Általában is leszögezhető a fentiek alapján, hogy az identitáshoz való jog kodifikálásának, s a szabad identitásválasztás elve koherens alkalmazásának csak *egymástól eltérő normarendszerek esetében van értelme*.²⁵

A „mindenki” nem lehet jogalany kérdését már érintettük az előzőkben, s a továbbiakban újra meg újra érinteni fogjuk. Itt most csak annyit, hogy természetesen a „mindenkinek joga van” kijelentés nem eredményezi a „mindenkinek van” kijelentést, mint ahogyan a „mindenkinek van” sem a „mindenkinek lennie kell valamilyen identitásúnak” következtetést sem. Elképzelhetők esetek, amikor egyének semmilyen nemzeti, etnikai vagy nyelvi identitással nem rendelkeznek (de valamilyen meghatározott csoporthoz tartoznak, amely nem az identitás alapján tételeződik): ezért kell többek között a kodifikációban tudatosan bizonyos hézagokat hagyni. Így tudomásul kell venni, ha pl. egy etnikai elven szerveződő közösség minden tagja nem kívánja hivatalosan regisztráltatni magát, mint bizonyos jogok alanya.

(I) Visszatérve azonban az (I) és (II) alatt megfogalmazott kérdésekre, leszögezzük, hogy a politikában elv és intéz-

mény²⁶ viszonyát illetően a következő legáltalánosabb szempontokat vesszük figyelembe:

– Amennyiben az elv általános elismerést nyer, közmeggyőződés tárgyává válik, azt az intézmény nem helyezheti hatályon kívül. Eltekinthet tőle, de ennek az „eltekintésnek” ára van, amint azt az önrendelkezési elv önkényes alkalmazása bebizonyította az első világháborút követő békeszerződések létrehozása során.

– Az intézmény feladata az, hogy megvalósítsa és megszilárdítsa az elvet. Ez tisztán politikai kérdés: az emberi jogok érvényre juttatása az állammal szemben mindenütt politikai küzdelmeken keresztül történt. Intézmény nélkül viszont az elv csak írott malaszt marad.

– Elv és intézmény viszonyában a *konszenzus* és a *közmeggyőződés* az irányadó, amely nem zárja ki, ellenkezőleg, feltételezi az intézményi pluralizmust.

A szabad identitásválasztás elvének érvényesítésénél és az identitáshoz való jog szabályozásakor az irányadó mérce az *egyéni szabadság biztosítása*. Ha ebben konszenzus van, akkor a látszólag elvont magaslatokról máris nagymértékben földközébe kerültünk, hiszen az egyéni szabadságnak kialakultak, léteznek és működnek a klasszikus technikái.

Messzemenően figyelembe kell venni az *intézményi pluralizmusban* rejlő lehetőségeket. Az identitáshoz való jog intézményesítése, mint láttuk, az egyén tekintetében először is a választás jogát kell hogy szavatolja, s nem utolsósorban a csoporthoz tartozás választását, egyidőben a csoport elhagyásának lehetőségével. A csoport esetében az identitáshoz való jog a *csoporthoz tartozás öndefiníciójának* lehetőségét jelenti, az állam számára viszont az önmeghatározás tudomásul vételét és tiszteletben tartásának kötelezettségét. Az önmeghatározásnak minden esetben gyakorlati-politikai következményei vannak, amelyek kijelölik az utat a csoportautonómia megvalósítása felé. A csoportautonómia kulcskérdése, amint előbb utaltunk rá: ki az, aki dönt a csoport belső kohézióját lényegesen érintő kérdések fölött? Ha egy csoport tagjai szá-

mára az elsődleges cél nem a csoport kohéziójának, közösségként való fennmaradásának erősítése, hanem pusztán bizonyos hagyományok ápolása, fenntartása és továbbadása az utódoknak, az a csoportautonómia egy bizonyos fokát feltételezi, de az is előfordulhat, hogy az autonómia, mint olyan, szóba sem kerül. Ha ellenben a tét a csoport politikai öntételezése, önálló politikai szubjektumként való öndefiníciója, természetesen az autonómia kérdése és jogi kerete is másként merül fel.²⁷

Ha elfogadjuk alapelveként azt, hogy az etnikai csoportok közösségként való fennmaradásukat érintő létfontosságú ügyekben önmaguk illetékesek dönteni, a közvetlen, titkos, általános és egyenlő választás játékszabályai alapján, leszögezhetjük azt is, hogy a jog az, amelyik ellenőrizhető, nyilvános intézményes kereteket teremthet ezen elv megvalósítására. Akkor is, sőt igazán akkor, ha politikai vonatkozások merülnek fel. Ha valahol egy politikai önrendelkezési törekvés jelenik meg, s az nem formalizálható – mindenekeelőtt államjogi szempontból –, előbb-utóbb a fegyvereké lesz a szó, ha a politikai tér nyílt, amint az Horvátország és Szlovénia vonatkozásában a jugoszláv válság kirobbanása előtt fennállt. Klasszikus esete a politikai önrendelkezésnek a zárt, vagyis a központi hatalom által ellenőrzött politikai erőteren belül a koszovói albánok 1992 májusában megtartott parlamenti és elnökválasztása. Hasonló feltételek mellett, de nem szecsesziós törekvéseket megfogalmazva jelentették be korlátozott önrendelkezési igényeiket 1990-cel kezdődően (időrendi sorrendben) a vajdasági, az erdélyi, a kárpátaljai és a felvidéki magyarok, kifejezetten törvényes és parlamentáris eszközökkel élve (kisebbségi törvényjavaslatok, alkotmánymódosítások, népszavazás, közigazgatási autonómia tervezetek). Ha az ilyen típusú, bárki által áttekinthető és egyértelmű megoldások kellőképpen tudatosulnak a közvélemény szemében, megkockáztathatjuk, hogy idővel az önrendelkezési elvre való hivatkozás is veszít régióinkban eddigi misztikus jelle-

géből, s egyszerűen a demokrácia gyakorlásának egyik lehetőségévé válik.

A csoportautonómia számos formában létezhet, sőt egy közösség egyidőben a csoportautonómia több formájával is élhet. Az autonómia az egyesülési jog tisztán magánjogi kereteitől, a politikai szerveződésen és a köztisztületi formában való önszerveződésen keresztül a nemzeti önrendelkezés klasszikus esetéig, a saját állam létrehozásáig terjedhet. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az államok együttese és a területi államok nem olyan statikus adottsága a nemzetközi jognak, mint 1989 előtt²⁸, de továbbra is a nemzetközi rend alapvető normája, leszögezhetjük, a csoportautonómia megvalósításának – az intézményi pluralizmus keretein belül – régiókban az önrendelkezés rendszerező elve lehet. S ez az elv megfelel annak a politikai realitásnak és szociológiai adottságnak, hogy az etnikai csoportok és közösségek identitásadata, s ezen belül politikai öntudata és közösségintegráló potenciálja különböző.

Az *intézményi pluralizmust* szintén csak egy magasan formalizált, hatalmilag tagolt, s a politika és jog egymáshoz viszonyított relatív autonómiáján alapuló rendszerben lehet elképzelni jogi szabályozás tárgyaként. Ha áttekinthető és kellőképpen rugalmas a szabályozás, a többi nyugodtan a spontaneitásra lehet bízni. Minthogy egy etnikai csoportnak sem a belső integráló potenciálja, sem a politikai öntudata jogilag nem operacionalizálható kategóriák.

(II) Itt kell áttérnünk második kérdésünkre, politika és csoportautonómia viszonyára. Világos az imént elmondottakból, hogy véleményünk szerint sem személy, sem testület nem képes prejudikálni, eleve eldönteni, hogy mely, önmagát nemzeti-etnikai-kulturális közösségként tételező csoport milyen fokú politikai öntudattal rendelkezik – ha egyáltalán rendelkezik ilyennel, s ebből kifolyólag milyen fokú intézményes autonómia illeti meg. A kérdés az, hogy egyáltalán felállíthat-e a politika olyan kritériumokat, amelyek alapján

az intézményi pluralizmus nemcsak elv, hanem közmeggyőződés tárgyát képező funkcionális alternatíva lehet.

Célszerű különbséget tenni az olyan autonómiára való törekvések között, amelyek az adott állami struktúrát kérdésessé teszik, s azok között, amelyek összeegyeztethetők az adott állam szerkezetével. Ez utóbbi esetben az alkotmánynak kell tartalmaznia azokat a lehetőségeket, amelyek keretein belül a csoportautonómia intézményesítése elképzelhető. Így jár el a magyar alkotmány, amelynek értelmében a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek megalakíthatják köztestületi jogosítványokkal rendelkező helyi és országos önkormányzataikat. Ezeken kívül a nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon megalakíthatják önálló politikai szervezeteiket – pártokat is –, és igénybe vehetik az egyesülési jog általánosan érvényes szabályait magánjogi egyesületek, érdek- és jogvédelmi szervezetek létrehozására. Természetesen az államszerkezettel kompatibilis önrendelkezési formák esetében is alapvető fontosságú a politikai konszenzus léte intézményesülésükhöz és hatékony működésükhöz. Romániában óriási feszültségeket okozott az, hogy a román alkotmány első, 1990 végén napvilágot látott tervezetének egyik alternatívája az etnikai, nyelvi és vallási alapon szerveződött politikai pártokat és mozgalmakat alkotmányellenesnek minősítette. A régió tapasztalatai azt mutatják, hogy az államszerkezet egészében lineárisan megvalósuló egyszerű többségi elven alapuló demokrácia szabályai nem alkalmasak a csoportautonómia magasabb formáinak integrálására. A Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban 1990-cel gyakorlatilag állandósult alkotmányos válság a bizonyíték, hogy az állítás nemcsak a kisebbségben élő etnikai csoportok esetében megalapozott.²⁹

Más a helyzet akkor, ha a csoportautonómiára való törekvés a nemzeti önrendelkezésnek olyan formájában jelentkezik, amely vagy az államszerkezetet teszi kérdésessé, napi-rendre tűzve az alkotmányos helyzet megváltoztatását (Cseh- és Szlovák Köztársaság, Jugoszlávia, Szovjetunió),

vagy egyértelműen a csoport elszakadását kívánja az egységes államtól (szeparatizmus). A szeparatizmus esetében is különbséget kell tenni az olyan törekvések között, amelyek a függetlenség kimondásával hajlandók a volt államalakulat „maradványaival” valamilyen formában alkotmányosan újra együttműködni, illetve az olyan szeparatizmus között, amelynek célja eladdig nem létező állam létrehozása. A szovjet és a jugoszláv válság, éppúgy mint a szlovák önállósodási törekvések, egyértelműen megmutatták, hogy ilyen esetben mindenekelőtt a nemzetközi politikai szempontok kerülnek előtérbe, amelyeket főként biztonságpolitikai sérdekek határoznak meg. Ezekre épülnek rá a különböző egyéb, főleg gazdasági jellegű és (nemzetközi) jogi érvek, amelyek a válság valamilyen megoldását befolyásolják. Most olyan helyzet van, amikor lehetőség van az eseményeket úgy alakítani, hogy az önrendelkezési elv konszenzus által szentesítve, tartósan és autentikusan érvényesüljön. Ennél többet ebben az esetben nem lehet mondani.

Annyit azonban le lehet szögezni, hogy az egyéni szabadság, valamint a csoportautonómia intézményes sokféleségének elveit mindenképpen tekintetbe kell venni. Ez többek között azt jelenti, hogy nem lehet arra a végletes álláspontra helyezkedni – amint korábban is utaltunk rá –, miszerint annyi állam kell hogy létrejöjjön, ahány nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási csoport jelenti be önmeghatározását, autonómiatörekvéseit, valamint ezek elismertetésének igényét. De az a gyakorlat sem tartható tovább, ami a 20. századi kelet- és közép-európai államok létrejöttét befolyásolta, vagyis a kizárólag mennyiségi többségi elv által legitimált államalkotás.

4. SZABAD IDENTITÁSVÁLASZTÁS ÉS SZABAD IDENTITÁSNYILVÁNÍTÁS

Vizsgáljuk meg az alábbiakban, milyen konfliktusok lehetségesek az identitásválasztás szabadsága elvének és a hozzá kapcsolódó identitáshoz való jognak, mint egyetemes emberi

jognak, s az egyéni és csoportautonómia realizálását lehetővé tevő autonómiák rendszerének gyakorlati alkalmazása során.

Elttekintve az olyan, pusztán formális és könnyen cáfolható ellenvetésektől, mint pl.: az identitás kategóriája nem alkothatja jogi szabályozás tárgyát vagy kiindulópontját, hiszen az identitás nem jogi kategória, megfogalmazódtak politikai jellegű ellenérvek is, amióta a kérdés napirendre került. Önmagában véve súlyos politikai konfliktusokat okozhat az identitásválasztás szabadsága elvének összekapcsolása a csoportautonómia gondolatával – érvelnek az identitásválasztás szabadságát elvi alapon ellenzők. Hiszen maguk az identitásválasztás szabadságát vallók ismerik el, hogy az etnikai csoportok bizonytalan összetételű közösségek. Mi a tendő, ha tömeges „identitáscserék”, „áttérések” történnek, pusztán egzisztenciális, anyagi megfontolásból? Mi lesz akkor, ha a kelet-európai országokból a tízezres nagyságrendben érkező menekültek egyszer csak magyar, német, francia, olasz stb. identitásúnak vallják magukat, csak azért, hogy bizonyos procedurális könnyítéseket biztosítsanak maguknak, pl. az állampolgársági kérelmek elbírálásakor? Ezek nem teljesen megalapozatlan érvek, de a legkönnyebben éppen azal cáfolhatók, hogy szabad identitásválasztás és identitásnyilvánítás között is fennáll az elv és jogintézmény közötti különbség: az állampolgárság elnyeréséhez, éppúgy mint a csoportautonómia intézményesítéséhez, jogi, procedurális előfeltételek szükségesek, amelyek teljesítése egyáltalán nem elméleti kérdés. Ugyanez áll mind az egyéni identitásválasztás és -nyilvánítás, mind a csoport önmeghatározása esetében. Mindenki annak vallja magát, aminek akarja – egyéniileg vagy közösségben a csoport többi tagjával együtt –, de ez önmagában nem vonhat maga után semmilyen jogkövetkezményt, hátrányt, diszkriminációt, üldöztetést, de előnyöket sem. Ha az állam meghatározott feltételek között mégis támogató jellegű lépésekre szánja el magát egy adott területen, egy kisebbségben élő nemzeti, etnikai, nyelvi, vallási vagy

kulturális csoporttal kapcsolatban, annak semmi köze az ebben a dolgozatban vázolt elvi kérdésekhez. Azt tartjuk, hogy ilyen esetekben semmilyen univerzális elv nem szolgálhat kielégítő alapként, mivel éppen ilyenkor következne be az esélyegyenlőség és a szabadsághoz való egyenlő jog elvének megsértése. Vagyis éppen azok az elvek, amelyekre a pozitív diszkrimináció védelmezői hivatkoznak. „A legfőbb illúzió – írja Th. Sowell, *A pozitív diszkrimináció világméretű csődje* című tanulmányában – az a hit, hogy a társadalmi csoportok »egyenlőtlen képviselete« gyanús anomália, amely kiküszöbölhető, ha a kormány időlegesen maga osztja el a pozíciókat a csoporthoz való tartozás alapján. E hit minden porcikájában, és a világ valamennyi országában megbukik a valóság vizsgáján. Alapvető morális illúzió, hogy a pozitív diszkrimináció képes lenne a múltban elszenvedett méltánytalanságok jóvátételére.”³⁰ A pozitív diszkrimináció elvi indokolása csak egy szélsőségesen értelmezett egalitarizmus alapján lehetséges. „A »mindenkinek ugyanazt« elve számos lehetséges és tényleges értelmezéssel rendelkezik, s távolról sem képtelenség még a leegalitáriusabb változata sem (amely egyenlőséget ajánl az anyagi javak elosztásában) – írja Heller Ágnes, bármilyen kevésbé érték is egyet vele.” Témánk szempontjából az igazságosság korlátozott értelemben nem merül fel: sem az identitáshoz való jog, sem az önrendelkezési jog önmagában nem igényli az igazságosság általi megalapozást. Ha azonban az egyén szemszögéből nézzük a dolgot, akkor érvényes Heller következtetése: „Úgy vélem tehát, hogy még a »mindenkinek szükségletei szerint« korlátozott változata – azaz »mindenkinek lényegi szükséglete szerint« – sem meggyőző, mert naturalista tévedést foglal magában. Emiatt a »mindenkinek azt, ami valamely társadalmi csoportosulás vagy lényegi kategória tagjaként illeti meg« eszmével helyettesíteném, ami nézetem szerint világosan fogalmazza meg a dolog lényegét. E megfogalmazás szerint maguk a normák és szabályok határozzák meg, hogy mi illet meg valakit egy társadalmi csoportosulás vagy lényegi kategória

tagjaként, s ha valaki nem kapja meg az őt megillető anyagi és/vagy szellemi javakat vagy a megfelelő eszközöket, akkor igazságtalanság történt”.³¹

Nem fogalmazódott meg egyelőre azonban az a rendkívül kényes kérdés, hogy mi képzelhető abban az esetben megoldásként, ha a csoport, a közösség nem hajlandó befogadni azokat a vele azonosuló személyeket, akik ezt kinyilvánítják és érvényesíteni kívánják. Amennyiben áll a fenti elv, vagyis az, hogy az identitás megválasztásának és kinyilvánításának önmagában véve semmilyen jogkövetkezménye nem lehet, ugyanakkor a csoportbéli tagság, hasonlóan a csoport elhagyásához, az egyén szabadságkörébe tartozik, létezik-e olyan külső instancia, amely egy adott közösséget a befogadás aktusára kötelezne? Válaszunk egyértelműen *nem*, addig, amíg a csoportbéli tagság kizárólag szubjektív kritériumokon alapul. Ha azonban az identitásválasztás egy adott intézményes keretben való részvétellel jár, és e részvétel bizonyos jogosítványokkal, akkor érdemes végiggondolni, milyen eszközök állhatnak az egyén rendelkezésére választása megalapozottságának és komolyságának bizonyítására.

Lehetséges ellenérv, hogy a szabad identitásválasztás elvének érvényesítése erősítheti a nacionalizmust, megfordíthatja a disszimilációs vagy éppen az asszimilációs folyamatokat, mesterségesen kreálhat újabb etnikumokat (székelyek, kiskunok stb.). Komolyabb az érv, de rendkívül szűkkeblű egyrészt, másrészt eltekint az egyértelmű történelmi tapasztalattól, hogy a nacionalizmust – a történelmi tapasztalatok szerint – nem az egyéni és a nemzeti szabadság és tolerancia hozta létre és erősítette, hanem éppen fordítva. Ugyanakkor minden tudatos asszimilációs politika, legyen az kíméletlenül erőszakos vagy finoman manipulált, az identitáshoz való jog kétségbevonásában találta meg elvi legitimitását. Továbbá éppen e régió súlyos történelmi tanulsága, hogy ha a nemzeti tudat kialakul egy közösségben, megtalálja a módját – bármilyen áldozat árán –, hogy minden politikai, rendőri,

adminisztratív, jogi, kulturális vagy egyéb, mesterségesen létrehozott akadály ellenére érvényesüljön.

Kelet- és Közép-Európában középtávon lezártnak tekinthető a nemzetté válás folyamata. Kevés az esélye annak, hogy újabb nemzetek jöjjenek létre mint a politikai tudat legmagasabb szintjén integrálódott közösségek. Az nincs azonban kizárva, hogy újabb etnikai vagy nyelvi-kulturális alapon önmagukat önálló közösségként tételező csoportok jelentkezzenek. Ilyenek lehetnek a szélesebb nyilvánosság által elfeledett, vagy éppenséggel eddig elnyomott nyelvek vagy nyelvjárások szerint tagolódó csoportok.³² Ezek azonban a kialakult politikai erőteret nem változtatják meg alapvetően, noha nem kizárt, hogy átmenetileg hatalmi-politikai manipuláció tárgyait képezhetik. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti, etnikai és nyelvi önazonosság, mint az identitáshoz való jog tárgya, többszörösen, politikailag és kulturálisan is meghatározott. Ez csak az egyik – szociológiai természetű érv, amit föl lehet hozni az identitáshoz való jog mint emberi jog parttalansága ellen. A másik érv, amely szerves kapcsolatban van e ténybeli adottsággal, az, hogy tehát az identitásválasztás és az identitás kinyilvánítása szabadságaként felfogott egyéni szabadság nagyon is konkrét, bibói értelemben vett tárgyi szabadság: „A pozitív szabadságban az objektiválódását (általánosságát, ismétlődését és hatékonyságát) a kényszerítő és a kényszerített *megegyezésének* tulajdoníthatjuk és számítjuk be, amely megegyezés objektíve is kifejezésre juthat (vö. a megegyezés/konvenció, beleegyezés, általános elfogadás, közmegegyezés, közhelyeslés stb. kifejezéseit). Tehát a megegyezés, a konvenció a pozitív szabadság *forrásainak* objektiválódását jelenti, s mint ilyen, a kényszerforrás objektivációjának: a *hatalomnak* felel meg.”³³ Ez az objektiváció más előjellel e szabadság hiánya vagy korlátozása erőteljes külső jeleinek feltűnésében és a diszkriminációk politikai kihatásaiban áll.

Az absztrakt egyenlőség elvét vallók részéről többször elhangzik az, hogy a fejlett politikai tudattal rendelkező közösségek szükségképpen elnyomják azokat a csoportokat,

amelyek nem rendelkeznek politikai lag is integrált azonosság tudattal. Ebből következően – állítják –, minden csoportautonómia magában hordozza a diszkrimináció csíráit. Legjobb tehát arra az álláspontra helyezkedni, miszerint a jelenlegi európai államok területén élő lakosság, mely az állampolgárság intézményén keresztül kapcsolódik az illető államhoz, egységes politikai nemzetet alkot. Nem lehet az államot arra rávinni, hogy közjogilag különbséget tegyen a területén élő csoportok között nemzeti, etnikai, nyelvi stb., vagyis természetes alapon, hiszen ez ellenkezne az állampolgári egyenlőséggel. Mivel e fejezet első részében és a következő fejezetben nagyrészt e kérdéssel foglalkozunk, itt – az identitásválasztás és identitásnyilvánítás által generált lehetséges konfliktusok tárgyalásánál – csak a következőket jegyezzük meg. A jogegyenlőség akkor sérülne, ha a csoportautonómia intézményei egy államon belül csakis és kizárólag egy etnikai csoportot illelnének meg, és másokat nem. (Feltételezve, hogy bizonytalan összetételű etnikai csoportokkal van dolgunk. A területi autonómiák esetében más a helyzet.) Ha azonban az ilyen jellegű intézmények létrehozása minden csoport számára nyitott – s ha ráadásul az előzőekben említett intézményi, pluralizmus lehetősége is fennáll –, nem beszélhetünk az egyenlőség megsértéséről. Az más kérdés, hogy mely csoport milyen intézményi formát vagy formákat választ, illetve melyeket képes valóban megteremteni a szabályozás feltételeinek figyelembevételével. Viszont valóban az egyenlőség megsértése egy önkényesen kiválasztott csoport felruházása bizonyos jogi státusszal és lehetőségekkel, mert amint az előbb idézett szerző fogalmazott a pozitív diszkrimináció kapcsán: „A sokdimenziós különbségeket nem lehet statisztikailag »korrigálni« pusztán azért, hogy egy bizonyos dimenziót konstanssá teszünk.”

Megtagadni, vagy üldözni egy olyan intézményrendszer létrehozásának lehetőségét, vagy nem támogatni egy ilyen intézményrendszert (amennyiben az erre vonatkozó igény megalapozott), amellyel az érintettek eleve rendelkeznek,

vagy bizonyíthatóan létre tudják hozni és működtetni, és amely szükségességét identitásuk ápolása, fejlesztése és továbbadása céljából alá tudják támasztani – nos, mindez valóban a diszkrimináció fogalmkörébe tartozik. Még erőteljesebben érvényesnek tekintjük ezt az állítást abban az esetben, ha olyan igények részesülnek elutasításban, amelyek az ilyen típusú, a múltban létezett, de önkényesen felszámolt intézmények visszaállítására vonatkoznak.

Tény, hogy az önálló politikai tudat egy közösség kohézióját, integráló erejét rendkívüli módon megnöveli. Egy ilyen közösség „elnyomó” törekvései akkor jelentkeznek, ha 1. e tudat nem kellően konszolidált, vagy a közösség olyan történelmi helyzetet él át, mely nemzeti tudatának megingásával fenyeget, és 2. ebből kifolyólag a közösség egy tekintélyes része meghatározott egyének vagy közösségek által veszélyeztetve érzi magát. Minél labilisabb egy nemzeti közösség tudata, annál inkább kimutatható az intolerancia, mindenekelőtt az adott közösség politikai osztályának, elitjének magatartásában. Bibó István elemzése a közösségi politikai hisztériák természetrajzáról igen meggyőzőek e tekintetben.³⁴ Ebben az esetben az absztrakt egyenlőség megszorítások nélkül alkalmazott elve legfeljebb az intolerancia és a visszaélések fügefalevele. S ekkor nem azért van elnyomás, mert az egyik közösség politikai tudata erősebb a másikénál, hanem mert a csoportok közötti természetes különbségek hatalmi-politikai kérdések eldöntésének szubjektív kritériumai lesznek. Az identitásválasztás és -nyilvánítás ekkor már nem az egyéni szabadság, hanem politikai lojalitás kérdése lesz.

A személyi és csoportautonómia intézményesítése, garanciáinak megvalósulása, vagyis a szabad identitásválasztás, -nyilvánítás, az identitás ápolása és továbbadása kereteinek megteremtése nem a csoportok közötti különbségekhez, alá-fölrendeltségi viszonyok megteremtéséhez és elmélyüléséhez vezet, ellenkezőleg. A társadalmi béke biztosításának elve azt követeli, hogy a nemzeti, etnikai vagy nyelvi emancipáció ne közvetlen politikai konfliktusok útján kö-

vetkezzen be. Nem győzzük eleget hangsúlyozni, hogy a társadalmi békét soha nem az egyéni és a közösségi szabadság kiteljesedése veszélyeztette, hanem mindig e szabadság korlátozása, felszámolása. Nem áll az sem, hogy a csoportautonómia különböző fokozatainak elismerése szükségképpen az állam szétzilálását vonja maga után. Ott ugyanis, ahol az állami keret politikai, kulturális és lélektani előfeltételei nem adóttak, amúgy sem segít semmiféle törvényi megoldás. A Szovjetunió és Jugoszlávia sorsa bizonyítja ezt. Egységes államszerkezet esetében a csoportautonómia való törekvés elfojtása a dezintegrációt erősíti. A társadalmi, politikai, nemzeti és kulturális homogenizálás, amint azt a régió közelmúltbeli történelme tanúsítja, a totalitarizmus feltételei között sem valósítható meg.

A szabad identitásválasztás és szabad identitásnyilvánítás garanciáinak megteremtése, valamint a személyi és csoportautonómia intézményeinek a létrehozása azonban lehetővé teszi a nemzetközi normák hatékonyabb érvényesülését. Az identitáshoz való jog garanciáit és érvényesülését számon lehet kérni akár a jelenlegi nemzetközi normák alapján is, azonban univerzális jelleggel előírni azt az intézményes keret/ amelyben a csoportautonómia megvalósul - képtelenség. Itt pusztán ajánlásokat lehet megfogalmazni, hiszen ha a szólásszabadságot mint emberi jogot számos állam elismeri univerzális emberi jogként, nem akad két tökéletesen egyforma intézményes mechanizmus, mely a különböző országokban e jognak érvényt szerez. Ha azonban adóttak a belső feltételei az identitáshoz való jog mint emberi jog megvalósulásának, mind a jelenleg érvényben lévő nemzetközi jogi normák, mind pedig egy jövőbeli egységes nemzetközi kodifikáció lényegesen könnyebben megvalósítható az identitáshoz való jogot és az önrendelkezést illetően. Egyetemes érvényű fogalmakban gondolkodva, s az egyes partikuláris megoldások megvalósítását rábízva a belső jogrendre.

Szubjektív jog és jogintézmény előbbieken vázolt különbsége, valamint az identitásválasztás és identitásnyilvánítás

tás ezen alfejezetben vizsgált viszonya bizonyos esetekben fogódzókát nyújthat az önrendelkezési törekvések megalapozottságának külső, politikai és célszerűségi szempontokból való mérlegelésére. Lényeges és sok mindent eldöntő elem e szempontból az, hogy a csoportautonómiára törekvők maguk milyen procedurális eljárást tartanak szem előtt céljaik elérésére. A csoportautonómia intézményének legitimitása nem a kijelölt cél fennkölt voltán áll vagy bukik, hanem a létrehozására megcélzott mechanizmusok demokratikus jellegén, azaz az önrendelkezési elv külső és belső összetevőinek együttes érvényesítésén a politikai gyakorlatban.

5. SZABAD IDENTITÁSVÁLASZTÁS ÉS TOTALITARIZMUS

Századunkban a Kelet- és Közép-Európában kialakult totalitarizmusokat mint politikai rendszereket³⁵ témánk szempontjából a következőképpen tipologizáljuk: fajivérségi alapon álló totalitárius rendszerek, etnokratikus totalitarizmus, nacionál-kommunizmus.

A legkidolgozottabb, részletekbe menő ideológiai rendszerrel, s az ezt megvalósító politikai programmal és megfelelő törvényhozással a náciizmus, a román etnokratikus totalitarizmus és a szintén Romániában kulminált nemzeti kommunizmus rendelkezett.³⁶ Valamennyinek szembeötlő közös vonása – a kizárólagosságon és az antiszemitizmuson kívül – az, hogy az etnikai-faji közösséget elvontan mint önmagának elégséges metafizikai entitást, közvetlenül pedig mint organikus egészet, élőlényt fogta fel, amelynek az individuum immanens része, alkotó sejtje. Az egyénnek nincs választási lehetősége, beleszületik a sejt-állapotba, amelyből csak fizikai vagy morális megsemmisülés árán léphet ki. A kötelező lemondás önmagáról, mint személyről totális, hiszen léte csak a közösség által nyer értelmet: ezután a személy, s immár nemcsak az egyén, csakis és kizárólag a közösség által van. A feltételek adottak, nem az észből erednek, s nem a hatalmi diskurzus tételei. „A fasizmus központi tétele szerint –

írta Polányi Károly 1936-ban – a társadalom *nem* személyek viszonya. (...) Tehát a fasiszta filozófia azt a törekvést jelenti, hogy egy olyan világkép szülessen, amelyben a társadalom *nem* személyek viszonya, hanem amelyben vagy nincsenek tudatos emberi lények, vagy ha van tudatuk, akkor ez nem vonatkozik a társadalom léteire és működésére.”³⁷ A politikai hatalom arra való, hogy a természetes feltételek fennállását és hatásaik érvényesülését biztosítsa.

A földterület, az „ősi rög” mint élettér, és a közösség között szintén bensőséges, sőt organikus kapcsolat van. E mozzanat kiemelése azért fontos, mert közösség és élettér, nemzet és ősi rög így felfogott viszonyában nyer közvetlen kifejezést a totális hatalmi viszony mint politika, s a rá épülő külsőség, elsősorban mint jogrend. Az élettér megvédésének van igazi és azonnali mozgósító ereje. A propaganda ezt képes azonnal és közérthetően jelszavakra lefordítani. A napóleoni háborúkkal kezdődő totális hadviselés módszertana a 20. századi totalitarizmusokban új értelmezést nyer: az expanziót önmagában indokolja a faj vagy a nemzet itt-léte és épp-így-léte. Az épp-így-lét a közösség állandó növekedési tendenciája. A hódítás tehát lényegében önvédelem.

Főlegesen itt nemzeti identitásról beszélni, hiszen a fogalom legelemibb értelmezése egy kettőséget feltételez: egyén és közösség megkülönböztetését. S ha ez a különbség elismert, akkor szükségszerű tovább differenciálni – a tönniesi értelemben vett – társadalom és közösség között. Kelet- és Közép-Európában közösség (nemzet) és társadalom (civil társadalom) állandó konfliktusban volt, mint ahogyan abban van ma is. A kollízió általában a civil társadalom radikális hatalmi felszámolásával végződött, korszakonként változó alapossággal. E trendre napjainkban is számos példát találni. A fasizmus, éppúgy mint az etnokratikus totalitarizmus és a nacionál-kommunizmus, egyszerűen eltekintett az identitás fogalmának társadalomszervező funkciójától. Mindhárom eszmerendszer képviselői és hívei hivatkoztak rá, vagy éltek vele alkalmasint, de mindig szigorúan retrospektív, tör-

ténelmi vonatkozásban – ez az egyik lényeges különbség, mely e totalitarizmusokat megkülönbözteti a klasszikus nemzetállami logikától. Az identitás helyébe a nemzeti lét fogalma lépett. Az identitás kategóriájának érvényessége – a legelnyomóbb nemzetállamban is – egyfajta menedék a kisebbségben élő etnikumok számára, mert a privát szférát az asszimilációs politika általában „békében” hagyja. A *lét* kategóriájának sajátos interpretációja a totalitárius rendszerekben viszont megteremtette azt a közvetlenséget egyén és közösség között, amelynek alapján meg lehetett követelni azt, hogy valaki nemcsak nyelvében, kultúrájában, szokásaiban váljon többségivé, asszimilálódjon, hanem lélekben is. A *létre* való közvetlen hivatkozás, amint már Hannah Arendt felismerte, a totalitarizmus szörnyű oldala, hiszen a totalitárius uralom „távrolról sem” törvény nélküli« – állítja magáról – ellenkezőleg, éppen hogy addig a forrásig hatol, amelyből a pozitív törvények végső legitimitásukat merítik. (...) A legalitással dacoló totalitárius törvényesség, amely azt állítja magáról, hogy az igazságosság közvetlen uralmát teremti meg a földön, úgy hajtja végre a Történelem vagy a Természet törvényét, hogy azt nem fordítja le az egyéni viselkedés helyességének vagy helytelenségének normáira.”³⁸

Az, hogy a faji-vérségi alapon álló fasizmus eltekint az identitás kategóriájától, nem meglepő. Minden rasszizmus végeredményben konfrontációra való törekvés, s a harcban a külső szimbólumok alapján lehet megkülönböztetni az ellenséget a „mieinktől”.

Bonyolultabb a helyzet az etnokratikus totalitarizmus, s az azt lényegében továbbfejlesztő nacionál-kommunizmus esetében. Nichifor Crainic 1937-es államszervező programja a *birtoklás* kategóriájára épült.³⁹ A birtokos a közösség, mely metafizikai entitás és morális személy egyszerre. Az egyén a történelmi idővel és térrel (vagyis a hagyománnyal) együttesen és szerves összefüggésben képezi e viszony alanyát. A birtok közvetlen jogalapja a többségi etnikum léte, mely természetes adottság, a történelmi szükségszerűség beteljesítője. A politikai program –

vagyis a cselekvés – azért szükséges, mert a közösséget, a jog szerinti birtokost erőszakkal és csalárdsággal megfosztották attól, ami őt megilleti: földjétől (életterétől) és történelmétől (hagyományaitól). Tehát *nem szabadságától* – ez a lényeges mozzanat, mely a hasonló logika alapján működő 19. század nemzeti emancipációs mozgalmait és szabadságharcait lényegesen megkülönbözteti az etnokratikus totalitarizmustól. A bitorlók a más etnikumhoz tartozók, akik akkor maradhatnak meg a többségi etnikum által uralt területen, ha elismerik annak birtokei jogait önmagukra vonatkoztatva is. Nichifor Crainic programja ilyen feltételek között még elviselte a más etnikumok létét – kivéve a zsidókéét.

A nacionál-kommunizmus, mivel premisszái nem az egyszerű birtoklásra alapulnak, hanem a lét egészére vonatkoznak, s a társadalom és a természet totális hatalmi integrálását tűzik ki célul, az etnikai alapú totalitarizmusnál zártabb rendszer. „Legkifinomultabb” formájában Romániában fejlődött ki a nyolcvanas években. 1984 után a politikai diskurzus már azt sem viselte el, hogy nevükön nevezze a nemzeti és etnikai kisebbségeket: magyarok vagy németek helyett „magyar vagy német származású románok” volt a hivatalos megjelölés, a többi romániai etnikum pedig egyszerűen nem létezett a hivatalos nyilvánosság szintjén. A román nacionál-kommunizmus a következő két történetfilozófiai tételre épült: 1. a nemzeti lét hely- és időbeli adottsága: a dáko-római eredet és a folytonosság a Kárpát-medencében, s 2. az erre épülő organikus közösség léte, mely vér, hely és szellemi közösség. „23 milliós családot alkotunk” – ez volt Ceaușescu egyik kedvenc mondása, amikor a román nemzetről beszélt. Az ideológia központi követelménye az autentikus nemzeti lét megteremtése, mely akkor következik be, amikor minden különbség eltűnik egyén és közösség között. Ekkor a nemzet is eltűnik, mint a történelmi fejlődés legmagasabb rendű „alakulata” – az állammal együtt –, s bekövetkezik a természetes állapot, amelyben tehát az egyén és közösség közötti különbség értelmetlenné válik. A nacionál-kommu-

nizmusban a nemzeti eszme egyszerű eszköze a folyamatot vezérlő politikai hatalom kezében.

Az identitás kategóriájának bevezetése, s az etnikai elvű csoportautonómia elméleti értelmezésének fókuszba állítása, eleve egy nem totalitárius modell felé mutat. Kérdés azonban, hogy a kategória használata nem vezet-e egy új típusú nacionalizmushoz, esetleg régi nacionalizmusok új formában való megfogalmazásához, hiszen a nemzeti kizárólagosság nem totalitárius fogantatású ideológiája elvileg kompatibilis egy tagolt társadalmi-hatalmi struktúrával is. Meggyőződésünk, hogy amennyiben az identitásválasztás szabadságából indulunk ki, s ezt a szabadságot egyének számára éppen úgy természetesnek tekintjük, mint csoportok számára, ez a veszély elkerülhető. Empirikus jellegű indokaink – egyelőre – a következők.

Egy tagolt társadalmi-hatalmi struktúra, amely az államhatalmak elválasztásán és egyensúlyán, valamint az egyenlő, általános, titkos és közvetlen választásokon nyugszik, lehet legális, vagyis megfelelhet a demokrácia formális követelményeinek, de ugyanakkor küszködhet súlyos legitimitási zavarokkal. A lakosság számottevő része egyszerűen nem *fogadja el* a fennálló hatalmat, s ennek a véleményének nyomatékosan hangot is ad. Ez a helyzet alakult ki Kelet- és Közép-Európa azon országaiban, ahol a régi kommunista nomenklatura átmentette magát és megnyerte a formálisan törvényes választásokat. Hamarosan kiderült azonban, hogy a kommunista, neo-kommunista vádak mögött – amelyek által a vezető garnitúra legitimitás hiánya a legtöbbször megmutatkozik, egy sokkal súlyosabb probléma áll. Ez a nemzeti önrendelkezés kérdése. A nemzeti jelszavakkal manipuláló omenklatúra két irányban is illegitimnek bizonyul:

1. Egyrészt nagyon hamar kiderült, hogy a többségi nemzet önrendelkezési jogait sem kívánja igazából érvénye-

síteni – ld. az 1991 márciusában sebtében aláírt szovjet-román szerződést, mely súlyosan sértette a román nemzet szuverenitását és önrendelkezési jogait, vagy a jugoszláviai polgárháborút, melynek kirobbantása nyilvánvalóan a hadsereg és a volt nomenklatúra hatalomban maradását szolgálta. A példákat sorolni lehetne tovább is, többségi szempontból azonban a döntő érvet az illegitimitás kimondásakor az szolgáltatja, hogy a legális vezetés a nemzeti szabadságot tiporta lábba, amikor az egyéni szabadságot a nemzeti veszélyhelyzetre való hivatkozással intézményesen és folyamatosan korlátozta és korlátozza.

2. Az illető államokban számszerű kisebbségben élő nemzeti, etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek szempontjából pedig autonómiatörekvéseik semmibevétele vagy üldözése miatt vált nagyon hamar illegitimmé az egyébként legális többséggel rendelkező államhatalom.

Mindkét esetben a csoportautonómia megvalósítása – a többségi nemzeté éppúgy mint a mellette kisebbségben élőké –, lehetetlenné vált. Az államalkotó többségek számára azaz, hogy újból egy illegitim hatalom alattvalóivá váltak, a kisebbség számára pedig ezen túl, hogy saját identitása is veszélybe került.

Véleményünk az, hogy az újabb totalitarizmusok kialakulása és a nacionalizmus eszkalációja oly módon előzhető meg, illetve fékezhető, ha létrejönnek a szabad identitásválasztás és identitásnyilvánítás intézményes biztosítékai. A szabad identitásválasztás elve azonban nemcsak abból a szempontból fogadható el elvi kiindulásként, mert szemben áll a jobb- vagy baloldali indíttatású totalitarizmusokkal és a nacionalizmus különböző változataival, hanem mert pozitív tartalommal is rendelkezik.

Az identitásválasztás szabadsága összegyeztethető azokkal a nemzeti szabadságideológiákkal, amelyek az egyéni és közösségi autonómiák rendszerének megteremtését tekintik céljuknak, ugyanakkor *valamikor létezett, de hódítás, zsarnokság, bitorlás stb., egyszóval külső kényszer következtében elveszett*

szabadságjogokra hivatkoznak. Ha a nemzeti önrendelkezés célja e szabadságok visszaszerzése, az egyéni szabadság és a társadalmi béke követelményeinek az előzőekben kifejtett tiszteletbentartásával, akkor megállapítható, hogy *legitim nemzeti önrendelkezési törekvésekről* van szó.

Jegyzetek

¹ Részlet *Az etnikai elvű csoportautonómia jogelméleti kérdései* című tanulmányból.

² Vö. Fr. Furet – M. Ozouf et colab.: *Dictionnaire critique de la Révolution française. Institutions et créations*. Flammarion, Paris, 1992 *Suffrage* címszavával.

³ Szabadság és egyenlőség egyfelől, másfelől az egy és oszthatatlan szuverenitás, valamint a hatalmi ágak egyensúlyának követelménye közötti feszültségek azonnal jelentkeztek. Ld. Fr. Furet – D. Richet: *La Révolution française*. Hachette, Paris, é.n., 115-124.

⁴ Vö. Marcel Prélot – Jean Boulois: *Institutions politiques et droit constitutionnel*. Dalloz, Paris, 1987 (10. kiadás), 361.

⁵ E modell értelmezésére eddig számos kísérlet történt, a legkülönbözőbb előfeltevések vagy ideológiai megfontolások alapján. Rövid és tartalmas áttekintésüket adja legújabban Peter Mentzel *Natonalism* című tanulmánya, a *Humane Studies Review* 1992 őszi számában (Vol. 8, No.1), The Institute for Humane Studies, George Mason University, Washington. Kiemelendő Hugh Seton-Watson elemzése a *Nations and States* első fejezetében: *Nations and Nationalism* (Westview Press, Boulder, Colorado, 1977), valamint a marxista E.J. Hobsbawn monográfiája: *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

⁶ Molnár Gusztáv: *Az elmélet küszöbén*. Kriterion, Bukarest, 1976, 133.

⁷ Ld. Ludassy Mária: *Az emberi jogok kétfajta fogalmáról*. Századvég, 1/1991, 55-61.

⁸ A morális egalitarizmus nevében föllépő Kis János az emberi jogok végső forrását az egyenlő méltóság nem kevésbé elvont kategóriájában jelölte meg: „A morális jogok normatív ereje nem attól

függ, hogy a társadalom ténylegesen elfogadja-e őket” – írta Kis 1986-ban a *Vannak-e emberi jogaink?* című tanulmányában, AB Független Kiadó, Budapest, 1986, 23. Az egyenlő méltóság elve ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy „minden normális felnőtt ember – erényeitől és gyarlóságaitól függetlenül – megillet, hogy az emberek morális közösségének egyenrangú tagja legyen” (34 o.). A morális közösség végső soron azon személyekből tevődik össze akik az erkölcsi elvek alkalmazását és magukat az elveket vitathatják, s akik természetesen maguk is címzettjei az elveknek és normáknak. (30. o.)

Az emberi jogok „szaporítása” ellen érvel Maurice Cranston: *Human Rights, Real and Supposed in Political Theory and the Rights of Man*. Ed. by D.D.Raphael, Indiana University Press, Bloomington and London, 1967, 43-53. Radikálisabb felfogást képvisel francia nyelvterületen (az ezért is vitatott életművű) Michel Villey professzor, aki egyenesen az emberi jogok „illuzórikus”, „végrehajthatatlan” voltát emeli ki: *Philosophie du droit*. Dalloz, Paris, 1984. I. köt. 145-151. Az emberi méltóság baloldali ihletésű jogfilozófiai értelmezéséről ld. még Ernst Bloch: *Naturrecht und menschliche Würde*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1961, mely igen közeli rokonságban áll Kis gondolatmenetével. (Magam a francia fordítást használtam: *Droit naturel et dignité humaine*, Payot, Paris, 1976.) A legújabb kísérlet egy univerzális természetjog megalapozására (a humanista liberalizmus jegyében, s erőteljes Bloch hivatkozásokkal), amely integrálja, mintegy fölszippantja a politikát, a jogot és az etikát: Florence Gauthier: *Triomphe et mort du droit naturel en Révolution 1789 – 1795 – 1802*. PUF, Paris, 1992.

⁹ Hobbes, *Leviathan*, I.,X,: „The Greatest of humane Powers, is that which is compounded of the Powers of most men, united by consent, in one person, Natural, or Civil, that has the use of all their Powers depending on his will,....”

¹⁰ Rousseau: *Du contrat social ... VI.*: „Ces clauses, bien entendues se réduisent toutes á une seule, savoir l'alienation totale de chaque associé avec tous ses droits á toute la communauté...”

¹¹Locke: *Second Treatise...*: „14. ... for »this not every compact that puts an end to the state of nature between men, but only this one of agreeing together mutually to enter into one community, and make one body politic”. és „89. Wherever therefore any number of men

are so united into one society as to quit every one his executive power of the law of nature, and to resign it to the public, there and there only is a political or civil society”. Vö. CB. Macpherson: *Natural Rights is Hobbes and Locke in Political Theory...* id. kiad., 8. o. A szerző, bár felfigyel az általunk jelzett különbségre, alkalmatlannak tartja Lpcke felfogását a modern, 20. századi emberi jogi koncepció megalapozásához, nem titkolva, hogy a hatvanas évek realitásai – a szocializmus felmenő ágban van ekkor világszerte – befolyásolják e véleményében. Ellenkező állásponton volt pl. a francia Raymond Polin: *The Rights of Man in Hobbes and Locke. in Political Theory ...*, id. kiadás, 16-26, valamint a tanulmánygyűjtemény több szerzője is. A kötetben tartalmazott vita, noha erősen magán viseli a hatvanas évek légkörét, néhány tételében máig aktuális és több – nem, vagy alig tisztázott kérdést vet fel. (Mint az ENSz több, emberi jogokkal foglalkozó testületének vagy testületében dolgozó szakértő, tanúsíthatom, hogy e viták a hidegháború befejezése óta nemhogy nem csökkentek, ellenkezőleg, politikai telítettségüket tekintve hevesebbek.)

¹² Locke, *Second Treatise...* „123. This makes him willing to quit this condition which, however free, is full of fears and continual dangers; and »this not without reason that he seeks out and is willing to join in society with others who are already united, or have in mind to unite for the mutual preservation of their lives, liberties, and estates, which I call by the general name, property.”

¹³ Rousseau: *Du contrat social...* VI: „Enfin chacun se donnant á tous

ne se donne a personne....” VIII.: „Ce que l’homme perd par le contrat social, c’est sa liberté naturelle et un droit illimité. (...) Il faut bien distinguer la liberté naturelle, qui n’a pour bornes que les forces de l’individu, de la liberté civile, qui est limitée par la volonté générale.”

Természetesen tudatában vagyok azoknak az elméleti bonyodalmaknak, amelyek a *belátás* kategóriáját Locke egész életműve szempontjából vizsgálva terhelik. Véleményem szerint, Isten akaratának ismerete mint kötelesség, sem Locke-nál, sem általában nem zárja ki az autonóm politikai szubjektumként való – egyéni vagy közösségi – cselekvést.

¹⁵ Komoróczy Géza: *Meddig él egy nemzet? 2000*, Irodalmi és társadalmi havi lap, 1991 /Szeptember, Budapest, 16.

¹⁶ Avishai Margalit – Joseph Raz: *National Self-Determination*. The Journal of Philosophy, vol. 87., 1990, 439 s köv.

¹⁷ Komoróczy Géza: *i.m.*, 19.

¹⁸ „To the princely principle of subjecting just as much land as obtainable to one’s own rule, the doctrine of freedom opposes the principle of the right of self-determination of peoples, which follows necessarily from the principle of the rights of man. No people and no part of a people shall be held against its will in a political association that it does not want.” Ludwig von Mises: *Nation and State in Nation, State and Economy*. New York University Press, New York and London, 1983, 34.

¹⁹ A. Margalit – J. Raz: *National Self-determination*. id.hely.

²⁰ A. Margalit – J. Raz: *i.m.*

²¹ Úgy véljük, hogy Tamás Gáspár Miklós elutasító álláspontja a nemzeti érzés erkölcsi tartalmával kapcsolatban azért váltott ki nem csekély vitát, mert nem tisztázta eléggé egyértelműen azt, hogy milyen helyzetben nem menthető válfaja a kényszernek „a nemzeti »szubsztancia« vagy lényeg indoktrinálása”, vagyis annak az elvnek az erőszakos végigvitele, hogy a nemzeti ügyekben „nem érdekeltek is érdekeltek, mert osztoznak a »közösség« lényegében részvétel (methexisz) útján”. Ez az, ami a szerző szerint erkölcsileg elvetendő”. TGM: *Idola Tribus*. Magyar Füzetek Könyvei-12, 1989, 64 s köv., valamint 99. s köv. Ez igaz, de sokan úgy értelmezték, hogy a megállapítás a nemzettel kapcsolatos mindenféle diskurzusra vonatkozik, nemcsak a kifejezetten mozgósító célzatúakra. Vö. pl. Orosz István: A nacionalizmus mint a nemzetállam ideológiája. *Holmi*, Budapest, n. Év., 8. szám (1991. augusztus), 1027-1029.

²² Vö. Bíró Gáspár: Jog az önazonossághoz. *Magyar Hírlap*, 1990. március 13.

²³ A rendkívül bonyolult konzisztencia-fogalom elemzése nem feladata e dolgozatnak. Ezért egy olyan alapesetet választottunk, amely a tárgyalt kérdéskörben szemléletes példákra ad alkalmat. A.R. Anderson és O.K. Moore 1957-es tanulmányában szerepel az alábbi inkonzisztencia-eset: „II. Ha egy normarendszer 1. kötelezővé teszi, hogy elvégezzük B aktust, ha A aktust elvégezzük, 2. megengedi A aktust, de 3. tiltja B aktust, akkor kétségtelenül megint inkonzisztensnek kell tartani a rendszert. Vagyis megállapítható, hogy

egy konzisztens normarendszer értelmében a megengedett elvégzése sohasem kötelez cselekvő személyt a tilos elvégzésére.” A.R. Anderson – O.K. Moore: *A normatív fogalmak formális elemzése*. In *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat, Budapest, 1985, 564.

²⁴ Georg Henrik von Wright: *Norm and Action*. Routledge and Keegan Paul, London, 1963, VIII.3.

²⁵ Koherensnek tekintjük azt a normarendszert, amelyen belül egy kodifikációs alapelv következetesen valósul meg. Koherens lehet egy ilyen rendszer még akkor is, ha vannak benne ún. joghézagok. Más kérdés, hogy e hézagok mennyire tudatosak, s mennyire tulajdoníthatók az esetlegességnek. Koherens az Egyesült Államok alkotmányos rendszere, noha a The Ninth Amendment (a IX. alkotmánykiegészítés) tartalmazza az ún. „rights retained by the people” kategóriáját, vagyis olyan jövőbeli jogokra utal, amelyeket ma még nem ismerünk. A rendezőelvet, az egyéni szabadságot, önmagában e hézag nem sérti. Nem koherens viszont az a nemzetállami alkotmány és jogrendszer, amely elismeri a kisebbségek identitáshoz való jogát (akár közvetve, vagyis úgy, hogy előírja ezen identitás védelmének szükségességét).

²⁶ Intézmény alatt e tanulmányban olyan szervezeti keretet értünk, amely folyamatosan létezik (akár meghatározott időintervallumon belül), áttekinthető, vagyis nyilvános szervezeti és működési szabályzattal rendelkezik, s meghatározott funkciókat teljesít. Ezzel szemben jogintézménynek egy fogalomhoz kapcsolódó jogszabályok összességét tekintjük.

²⁷ Az önálló politikai szubjektumként való önmeghatározás, az etnikai elvű csoportautonómia szempontjából, csak akkor következik be, ha valójában eltérő politikai értékrendek versenyeznek adott helyzetben: mint pl. államcentrikus vs. társadalomcentrikus vagy egyénközpontú vs. kollektivistikus stb.

²⁸ Bibó István szellemes és találó párhuzama – amely egészen más geopolitikai körülmények között fogalmazódott meg – ma még jobban áll: „Ezek szerint az önrendelkezési elvnek az államok együttesét és a területi állományt felforgató hatása ugyanaz a kérdés, mint mindennemű alkotmány elvi változatlanságának és kivételes megváltoztatási szabályainak problémája, mint az a kérdés, hogy »szabad-e« az alkotmányt kritizálni, »helyes-e« alkotmánymódosítási aslatokkal előállni”. *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak*

orvosságai in *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet 1935-1979*. Magvető, Budapest, 1990, 410-411.

²⁹ Vö. Hamberger Judit: *Az alkotmányozási folyamat problémái a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaságban*. *Limes*, 1991/2; Bíró Gáspár: *A strukturális kisebbség politikai dilemmája – Az Együttélés és az MKDM Alkotmány-kiegészítő javaslata. Merre tart Csehszlovákia? Az Együttélés Politikai Mozgalom memoranduma a csehszlovákiai nemzeti kisebbségekről*. *Limes*, 1992/1; Hamberger Judit: *Népszavazás az együttmaradásról?* *Limes*, 1992/4, valamint *Mit is akar(?) Havel elnök?* *Limes*, 1992/5-6.

³⁰ *Magyar Lettre internationale*. 1991/3, 36.

³¹ Heller Ágnes: *Az igazságosságon túl*. Gondolat, Budapest, 1990, 40. és 45.

³² A már idézett *Kisebbségi Kódex* első tervezete a nyelvjárásokat közösségintegráló tényezőként ismerte el. Az *Európa Tanács Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája* szintén lehetővé teszi a feledésbe merült nyelvek és nyelvjárások számára az újjászületést.

³³ Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság* in *Válogatott tanulmányok. Első kötet, 1935-1944*. Magvető, Budapest, 1986, 53. (kiemelések a szövegben)

³⁴ Többek között ld.: *Az európai békéről és egyensúlyról* in Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Első kötet 1935-1944*. Magvető, Budapest, 1986, 376-380.

³⁵ A fogalom közvetlen értelmében: totalitarizmus az a politikai rendszer, amelyben az állam teljhatalommal rendelkezik állampolgárai fölött. Vö. P.H. Collin: *Dictionary of Government and Politics*. 1988, 210.

³⁶ A vonatkozó szakirodalomból csak néhány könnyebben hozzáférhető címet idézünk: A náciizmusról és általában az 1945 előtti európai fasiszta-rasszista ideológiákról és a megfelelő politikai rendszerekről ld. Ormos Mária: *Náciizmus – fasizmus*. Magvető, Budapest, 1987. Az etnokratikus totalitarizmus ideológiájáról, valamint intézményes megvalósításáról ld. Nichifor Crainic: *Az etnokratikus állam programja* in *Alkotmányok és alkotmánytervezetek Romániában*. *Limes – Háttéranyagok*, Budapest, 1991 és *Istoria dreptului românesc* (A román jog története. Az RSzK Akadémiájának kiadványa), II. Kötet, II. Rész, Ed. Academiei RSR, Bucuresti, 1987, 345-346. A román nacional-kommunizmusról: Bíró Gáspár: *Románia 1965. március - 1990. május. Ideológia, politika, jog. és Romanian Political Hysteria. Historical Background*. Kéziratok.

³⁷ Polányi Károly: *A fasizmus lényege, a Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom* című, 1986-ban megjelent kötetben, Gondolat, Budapest, 309-310.

³⁸ Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei*, Európa, Budapest, 1992, 579.

³⁹ „Románia a románok etnikai állama volt és kell, hogy legyen. ... A román nemzet Románia megteremtője és ura. A román nemzet ősbibb az ezen a román földön található bármely más fajnál. Az ezt az országot illető tulajdonjoga ősbibb minden betörésnél, minden be-településnél, minden ravasz beszivárgásnál. A nemzet vagy faj történelmi identitás, vérségi kötelék, lelki közösség, jövőakarás.” Nichifor Crainic: *Az etnokratikus állam programja*, id. kiadás.